SKAS

2/2002

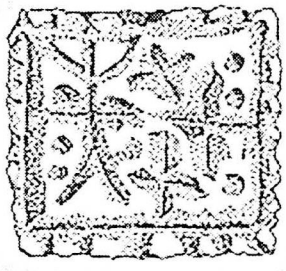

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURA

8129 5€

Suomen keskiajan arkeologian seuran jäsenlehdessä julkaistaan tietoa yhdistyksen toiminnasta ja keskiajan arkeologiaan liittyvistä seminaareista ja tapahtumista. Lehdessä julkaistaan lyhyitä artikkeleita, kirjojen ja muiden julkaisujen arvosteluja sekä muita keskiajan ja uuden ajan arkeologiaan liittyviä juttuja.

Kirjoittajia pyydetään toimittamaan julkaistavaksi tarkoitettu aineisto jäsenlehden toimittajalle viimeistään aineisto tulee jättää viimeistään kuukautta ennen lehden julkaisupäivää. Tekstit toimitetaan disketillä tai sähköpostilla (liitetiedostoina) PC:n WP tai Microsoft Word -muodossa tallennettuina ja ilman tekstiin tehtyjä muotoiluja. Kuvat (viivapiirrokset, mustavalkokuvat, värikuvat ja diat) lähetetään joko alkuperäisinä, jolloin ne palautetaan kirjoittajalle lehden ilmestymisen jälkeen tai sähköpostilla liitetiedostoina. Mustavalkoiset viivapiirrokset lähetetään GIF-muodossa ja valokuvat JPEG-muodossa (10-laatu). Kuvien tarkkuuden on oltava 300 pistettä tuumalle (dpi).

Jäsenlehti ilmestyy neljä kertaa vuodessa. Seuraavan lehden ilmestymispäivä on 15.9 .2002.

Julkaisija: Suomen keskiajan arkeologian seura -
Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry
osoite: SKAS c/o Arkeologia, Henrikinkatu 2
20014 Turun yliopisto

Päätoimittaja: Georg Haggrén
Nurmilinnuntie 3 C 26, 02620 Espoo
040-771 5640
georg.haggren@jippii.fi

Taitto: Martti Lampila
Vanhanpappilantie 70, Hämeenlinna
050-320 1326
vanha.pappila@mail.htk.fi

Toimituskunta: Jenny Katajisto
040-727 2789, jenny.katajisto@utu.fi
Hanna-Leena Salminen
Ville Laakso
050-555 6312, vilaakso@utu.fi
Hannele Lehtonen
0400-537670, hannele.lehtonen@aboavetusarsnova.fi
Marianna Niukkanen
040-732 9907, marianna.niukkanen@nba.fi
Jussi-Pekka Taavitsainen
050-576 6187, justaa@utu.fi
Hanna-Leena Salminen
050-5845222, hanna-leena.salminen@utu.fi
Terhi Mikkola
050-5822526, mikkolaterhi@hotmail.com

Kannen logo: Sarvesta tehty leimasin 1300-luvun lopulta. Åbo Akademin päärakennuksen kaivaukset. Turun maakuntamuseo. Piirros:Anu Lavonen/Turun maakuntamuseo.
Kannen suunnittelu: Mikko Reuna

Sisällys:

Missä on maaseudun keskiaika?
G Haggrén
Sivu 3

Kapunkiarkeologiaa Viipurissa
A Saksa, S Belsky, M Suhonen
Sivu 4

1200-1700 -lukujen arkeologisia esineitä Venäjältä suomalaisissa kokoelmissa
T Salminen
Sivu 11

Asuntolinnasta palatsilinnaan, kahden varhais-keskiaikaisena pidetyn linnan ajoitukset nykytutkimuksen valossa
V.-P. Suhonen
Sivu 16

Attikan "Kaunis kirkko", unohtunut bysanttilainen kohde
H.-R. Toivanen
Sivu 23

Luuaineiston talteenotto ja käsittely historiallisen ajan kaivauksilla
A Tourunen
Sivu 31

Oli se pyöreä sittenkin
K Drake
Sivu 34

Gillobacka, Kurtby ja Konungsböle - Uudenmaan kadotettua keskiaikaa
G Haggrén
Sivu 35

Aerial archaeology - ilmakuvaus ja arkeologia - seminaari
K Peltonen
Sivu 38

Suomalainen virtuaaliarkeologia - tulevaisuuden tekniikka menneisyyden apuna
T Mikkola
Sivu 41

Asutushistorian apuväline - kokonaisesitys Suomen ruotsinkielisestä nimistöstä
G Haggrén
Sivu 42

Linköpingin kaupunki ja sen erikoiskehitys
M Hiekkanen
Sivu 44

MISSÄ ON MAASEUDUN KESKIAIKA?

Yksi Suomen historiallisen ajan arkeologian suurimmista aukoista löytyy keskiaikaisen maaseudun tuntemuksesta. Kivikirkot seisovat yhä paikallaan ja kiitos tämän tosiasian niitä on tutkittu jo pitkään. Sama pätee kruunun keskuslinnoihin ja jopa osaan ns. pikkulinnojen raunioista. Keskiaikaisia kaupunkejakin on tutkimuksessa käsitelty, vaikka Turun ulkopuolella niiden arkeologinen tutkimus on jäänyt valitettavan vähäiseksi. Mutta missä ovat maaseudun kylien monipuoliset kaivaukset, saatikka niiden pohjalta tehdyt julkaisut.

Maaseudun keskiaikainen asutus on pysytellyt käytännöllisesti katsoen kokonaan tutkimuksen ulkopuolella. Osin tämä johtuu siitä, että talojen käyttöikä on normaalisti jäänyt vain muutamiin vuosikymmeniin tässä puurakentamisen luvatussa maassa. Suuresta osasta loppuja ovat sodat ja tulipalot pitäneet huolen, joten harvassa ovat ajalta ennen isoavihaa säilyneet rakennukset. Puurakennuksista ei juuri ole jäänyt maanpinnalle erottuvia jäänteitä. Keskiaikaisesta asutuksesta on muutoinkin sangen vähän näkyviä merkkejä. Esimerkiksi pääosa kaivauksilla tavatuista keskiaikaan ajoitettavista löydöistä on tuontitavaraa, jota talonpojilla on ollut sangen niukasti. Kotimainen keramiikanvalmistus on vähitellen hiipunut, joten toisin kuin rautakautisten asuinpaikkojen kohdalla eivät edes pellonpinnalta löytyvät keramiikkakeskittymät kieli keskiaikaisten rakennusten läheisyydestä.

Hyvällä syyllä voi kysyä, miten löydämme ja tunnistamme keskiaikaisen maaseutuasuinpaikan, talon- tai kyläntontin. Apuna tässä ovat toki tiedot rautakautisesta asutuksesta sekä keskiaikaisista ja myöhemmistä asiakirjalähteistä - ei vähiten 1600- ja 1700-lukujen kartta-aineistosta. Niiden hyödyntäminen on kuitenkin vasta alussa ja ennen kuin tuloksia ehtii kertyä, moni kylä on kadonnut lopullisesti. Tästä ovat hyvänä esimerkkinä Ajankohtaista-sivuilla esiteltävät kolme pääkaupunkiseudun kylää. Valitettavasti ne edustavat vain jäävuoren huippua, vastaavaa tuhoutumista tapahtuu koko ajan muuallakin. Toisin kuin vielä muutama vuosikymmen sitten, nykyiseen rakentamiseen kuuluu niin jykevien perustusten kaivaminen, että paikalla olleet tuntemattomat kiinteät muinaisjäännökset ovat tuhoon tuomittuja. Parhaita lääkkeitä tilanteen korjaamiseen ovat vanhan kartta-aineiston systemaattinen käyttö inventointien ja kaavoituksen yhteydessä. Toivottavasti opimme tätä kautta vähitellen myös paremmin tunnistamaan keskiaikaisen asutuksen jäänteet maastosta.

GEORG HAGGRÉN

KAUPUNKIARKEOLOGIAA VIIPURISSA

Turun ja Viipurin kaupunkiarkeologien tapaaminen

Aleksanteri Saksa, Stanislav Belsky ja Mervi Suhonen

Turussa järjestettiin 27.11.2001 Viipuri-seminaari, jossa käsiteltiin Viipurin ja Turun keskiajan tutkimuksen ajankohtaisia kysymyksiä ja uusia aineistoja. Turussa yhtenä ydinaineistona nyt on Åbo Akademin tontin kaivausten (Turun maakuntamuseo 1998) löytömateriaali, jonka ympärille on rakennettu Suomen Akatemian rahoittama Kylästä kaupungiksi –tutkimusprojekti. Viipurin kaupunkiarkeologiassa on puolestaan alkanut uusi vaihe, kun Venäjän tiedeakatemian Aineellisen kulttuurin historian instituutin alainen Viipurin ekspeditio useiden vuosien tauon jälkeen on uudelleen päässyt aloittamaan kenttätyöt kaupungissa. Turun yliopiston arkeologian oppiaineen edustajina Viipurin kaivauksiin ovat osallistuneet Mervi Suhonen (2000, 2001) ja Visa Immonen (2001). Vuonna 1999 Suomesta vieraili Viipurissa Jaana Pietilä (Helsingin yliopisto).

Seminaarissa pidettiin kaikkiaan yhdeksän esitelmää. Viipurin kaivausten uusimpia tuloksia esittelivät ekspedition jäsenet Aleksanteri Saksa (nykyinen tutkimustilanne), Stanislav Belsky (rahalöydöt, metalliesineistö ja puumerkit), Larisa Kortsagina (puu- ja muut rakenteet), Aleksandr Kurbatov (nahka-aineisto) ja Nadezda Poljakova (keramiikka). Muut esitelmöitsijät olivat Mervi Suhonen (Viipurin tutkimushistoria), Aki Pihlman (keskiaikainen Turku), Markus Hiekkanen (keskiajan kaupunkien inventointihanke Medeltidsstaden) ja Sirkku Pihlman (Turun ja sen lähiympäristön rautakauden ja keskiajan taitteen tutkimusprojekti Kylästä kaupungiksi). Seminaarin ja siihen liittyneiden museokäyntien puitteissa saatiin puolin ja toisin lisänäkemystä siitä, missä suhteessa Viipurin ja Turun kaupunkiarkeologiset aineistot ovat samankaltaisia tai vertailukelpoisia ja millaisia oleellisia eroja on nähtävissä. Molemmissa kaupungeissa työ luonnollisesti jatkuu.

Viipurin kaivausten materiaaliin ja alustaviin tuloksiin on mahdollista tutustua internet-osoitteessa www.archeo.ru, linkki: Proekty / Izutsenie srednevekovogo Vyborga. Turun keskiaikaa ja sen varhaisvaiheiden kanssa ajallisesti ja alueellisesti läheisen myöhäisrautakautisen Lounais-Suomen tutkimusta esitellään osoitteessa www.utu.fi/hum/arkeologia, linkki: Kylästä kaupungiksi.

Viipurin tutkimushistoria ja nykyinen arkeologinen tutkimus

Ennen toista maailmansotaa Viipurissa oli hoidettu uudisrakennus- ja maansiirtotöiden yhteydessä ajankohtainen arkeologinen valvonta järjestelmällisemmin kuin yhdessäkään toisessa Suomen kaupungissa. Viipurin kaupungin muinaismuistojen valvojan toimi perustettiin vuonna 1927, ja kymmenen vuoden ajan sitä hoiti sivutoimisesti kaupungin asemakaava-arkkitehti O.-I. Meurman. Muinaismuistovalvontaa jatkettiin sotiin asti ja vielä jatkosodan aikanakin. Kaupungissa tehtiin myös muutamia arkeologisia kaivauksia linnasaarella, keskiaikaisessa kaupunginkirkossa ja molempien keskiaikaisten luostareiden alueilla (Rinne 1913; Cleve 1928; Kahila 1936; Niemi 1941; 1943). Tältä jaksolta kertynyt dokumenttiaineisto muodostaa mielenkiintoisen kokonaisuuden, mutta tutkimuksessa sitä ei ole toistaiseksi juurikaan hyödynnetty (MV/HA; MV/RHO). Rakennedokumentaatio on erittäin korkeatasoista, mutta rakenteista ei yleensä ole esitetty tulkintoja eikä niiden ajoittamiseen jälkikäteen liioin ole juurikaan eväitä. Sen sijaan kulttuurikerrokseen tai sen puuttumiseen on kiinnitetty huomiota vain harvoin. Löytöjä otettiin talteen erittäin sporadisesti ja valikoiden. Tieteellisiä artikkeleita rakennusarkeologisista kohteista ilmestyi vain kaksi (tuomiokirkosta: Rinne 1914; linnasta: Hackman 1944, postuumisti). Meurman itse oli kiinnostunut kaupunkirakenteen kehityksestä (mm. Meurman 1934; 1987).

Neuvostoaikana arkeologiset tutkimukset keskittyivät linnasaarelle (Kaljundi 1970; Tjulenev 1982; 1995). Linnan rakennushistoria on edelleen kiistanalainen kysymys (mm. Drake 1996; 2001; Lovén 1996; Uotila 1998). Mahdollisuudet linnan rakennusarkeologiseen tutkimukseen

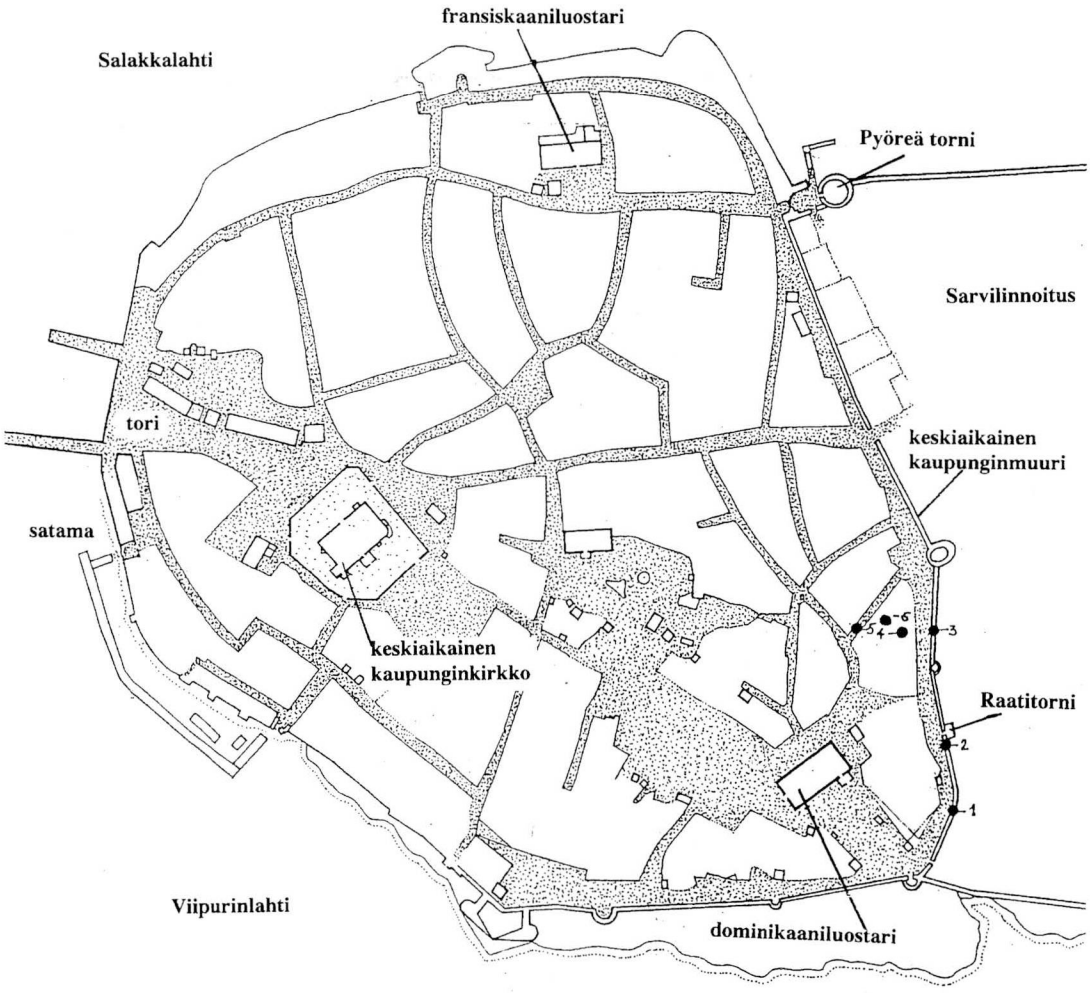

Keskiaikainen kaupunkialue Viipurin vanhimmassa kartassa (1639) sekä kaivausalueiden sijainti. 1, 2, 3: kaivausalueet kesällä 2000; 4, 5, 6: kaivausalueet kesällä 2001 (pohjakartta Viisteen 1994:26 mukaan).

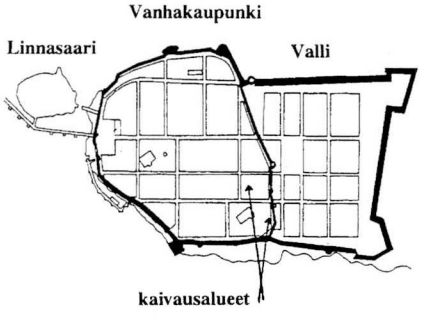

Kaivausalueiden sijainti suhteessa Viipurin nykyiseen katuverkkoon ja keskiaikaiseen kaupunginmuuriin (pohjakartta: Neuvonen 1994:12)

ovat toistaiseksi rajalliset. Päälinnassa eri-ikäiset muuraukset ovat näkyvissä vain paikoitellen. Linnasaarella on eri vuosikymmenillä avattu laajahkoja kaivausalueita, mutta niillä esiin tulleiden rakenteiden iästä ja liittymisestä toisiinsa ei ole muodostunut yhtenäistä kokonaiskuvaa. Uusien kaivausten aloittaminen linnasaarella ei ole toivottavaa ennen kuin aiemmin talteen saatu aineisto on käsitelty järjestelmällisesti uudelleen. Pienialaisiin kaivauksiin alueella ei tulisi lainkaan ryhtyä. Linnassa nykyisin toimivan Viipurin alueellisen museon (Vyborgskij Kraevedskij Muzej) intresseissä arkeologinen tutkimus ei ole. Linnasaari on myös Viipurin arkeologisen ekspedition ohjelman ulkopuolella.

Keskiaikaisella kaupunkialueella arkeologiset kenttätyöt rajoittuivat neuvostoaikana käytännössä koekuopitukseen, jonka tulokset jäivät vaatimattomiksi. Lähdekriittisistä syistä valtaosa aineistosta on lähes käyttökelvotonta (IIMK RAN). Kauppatorilla on 1970-luvun lopulla rekonstruoitu nk. Karjaportin barbakan eli keskiaikaisen muuritornin ja v. 1550 valmistuneen Pyöreän tornin välinen puolustusvarustus (Tjulenev 1987; 1995). Kaupunginmuurin linjaa on pyritty seuraamaan myös kahdessa muussa kaivauksessa (Tjulenev 1988; Nikonova 1993). Vallitseva käsitys Viipurin keskiaikaisen kaupunginmuurin linjauksesta sen Viipurinniemen poikki kulkeneella osuudella on sama, joka on julkaistu Viipurin kaupungin historiateoksen I osan liitekartassa (Lankinen 1982).

Nykyisin Viipurin arkeologisen ekspedition johtajana toimii dos. Aleksanteri Saksa. Vuosina 1998-2001 on avattu yhteensä kuusi kaivausaluetta keskiaikaisen kaupunginmuurin tuntumassa vanhankaupungin itäosassa (kuva 1). Kyseessä ovat pelastuskaivaukset kahdessa kohteessa: keskiaikaisen Raatitornin luona ja sen naapurikorttelissa sijaitsevalla uudisrakennustyömaalla. Tutkittu pinta-ala on yhteensä noin 200 m^2. Kulttuurikerroksen paksuus vaihtelee; eräissä kohdissa sekoittumattomia kerroksia on ollut 3,5 metrin paksuudelta. Tutkimushistoriallista taustaa vasten on ilmeistä, että kyseessä on ensimmäinen kerta, kun kaupungin vanhimpiin rakennusvaiheisiin kuuluvia rakenteita päästään keskiaikaisella kaupunkialueella tutkimaan arkeologisin tasokaivauksin (Saksa 2000; 2001; Saksa & Suhonen 2001).

Viipurin kaivausten nykyinen päärahoittaja on Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiö (Joensuu). Samanaikaisesti Turun yliopiston Arkeologian oppiaineen aloitteesta on käynnistetty Viipurin kaupunkiarkeologinen inventointi, jonka tuloksena tulee olemaan Keskiajan kaupungit (Medeltidsstaden) –projektin julkaisusarjan 77. osa, Viipuri. Inventointihankkeen rahoittaa Alfred Kordelinin säätiö (Helsinki). Myös turkulaisten osallistuminen kenttätöihin on rahoitettu Kordelinin säätiön tuella.

Tutkimusalueet ja kysymys keskiaikaisen kaupunkialueen laajuudesta

Molemmat Viipurin nykyiset arkeologiset päätutkimuskohteet sijaitsevat keskiaikaisen kaupunkialueen itälaidalla. Viipurin kasvu kauppapaikkana alkoi todennäköisesti pian linnan perustamisen (1293) jälkeen. Ensimmäiset kaupunkiprivilegiot myönnettiin vuonna 1403. Toistaiseksi vallitsee käsitys, että asutus on pysynyt 1300-luvun alkupuolelta alkaen suurin piirtein samalla alueella levittäytyen vähitellen Viipurinniemen länsirannalta kalliorinteille. Kivimuurilla Viipuri ympäröitiin 1470-luvulla. Muuri kiersi niemen rantoja kulkien sen poikki kohdassa, jossa maasto alkaa laskea jyrkästi kohti itää. Muurikehä muodosti kaupunkialueelle rajan, jonka sisäpuolelle kehittyneestä katuverkostosta laadittiin ensimmäinen kartta 1630-luvun viimeisinä vuosina (todennäköisesti 1639; julkaistu mm. Kauppi & Miltsik 1993:13; Kostet 1995:42). Asutun alueen laajuutta ennen kaupunginmuurin rakentamista ei todellisuudessa tunneta. Muurin ja asutuksen välinen suhde on siis täysin avoin kysymys. Kaivauksin tutkituissa paikoissa ei ole löydetty viitteitä siitä, että alue olisi ollut asuinkortteleina ennen muurin pystyttämistä. Tämä ei sulje pois mahdollisuutta, että muurilinja jollakin toisella kohdalla ei olisi kulkenut asutun alueen halki ja aiheuttanut sitä, että rakennukset oli siirrettävä puolustuslinjan tuntumasta toisaalle. Kysymys säilyy yhtenä Viipurin ekspedition tutkimusongelmista tulevilla kenttätyökausilla.

Viipurin keskiaikaisesta kaupunginmuurista ei nykyisin ole enää jäljellä muita maanpäällisiä osia kuin yksi sen torneista, Raatitorni. Muurin kohdalle ja arvioidulle muurilinjalle avattiin vuosina 1998-2000 yhteensä neljä kaivausaluetta ja lisäksi tehtiin muutamia koekuoppia. Niiden puitteissa muurin

kulkua voitiin seurata sekä välittömästi Raatitornin juurella että molempiin suuntiin sen läheisyydessä. Itse muuria paljastettiin noin kuuden metrin matkalta Raatitornin luona sekä 2,5 metrin levyisessä koeojassa Possenkadun ja Vahtitorninkadun kulmatontilla. Raatitornin eteläpuolelta löydettiin muurin perustuksiin kuulunut erillinen rakenne ja muurilinjan jälkinä laastiläikkiä peruskallion pinnassa.

Toinen tutkimuskohde on Possen- ja Vahtitorninkatujen (ven. Ul. Titova ja Ul. Storozevoj Basni) kulmatontti, johon on nousemassa uusi tiilinen kerrostalo. Rakennustyöt oli aloitettu ennen kuin alueella oli suoritettu minkäänlaisia arkeologisia tutkimuksia. Rakennusmontun profiilissa sekoittumatonta kulttuurikerrosta oli noin kahden metrin paksuudelta ja alinna oli puusilppukerros. Alueelle on vuosina 2000-2001 avattu kolme kaivausaluetta, joiden yhteispinta-ala on 144 m^2. Pelastuskaivauksia jatketaan kesällä 2002. Arkeologiseen kenttätyöhön liittyy Viipurissa laajempi poliittinen keskustelu kulttuurikerroksen suojelusta ja arkeologisen toiminnan aseman vakiinnuttamisesta kaupungissa. Muinaismuistolaki riittää suojelemaan arkeologisesti arvokkaita kohteita vain, mikäli saadaan voimaan paikallistasolla sopimukset, jotka takaavat lain toimimisen myös käytännössä.

Uudisrakennustontille avatuilla kaivausalueilla tuli esiin puurakennuksia, joista nuorimmat kuuluvat nk. regulariteetin jälkeiseen aikaan eli ne ovat 1600-luvun puoliväliä nuorempia. Viipurin kaupunkikuvassa keskiaikainen katuverkoston epäsäännöllisyys korvattiin ruutukaavalla samaan aikaa kuin monessa muussakin Ruotsi-Suomen kaupungissa (ks. esim. Kostet 1995:83-85; Viipurin ensimmäinen regulariteettisuunnitelma julkaistu mm. Kauppi & Miltsik 1993:13; Kostet 1995:90). Vanhankaupungin nykyinen katuverkosto noudattaa pääpiirteissään regulariteettikaavassa määritettyjä katulinjoja. Myös kulttuurikerroksessa muutos näkyy rakennusten seinälinjojen orientaatiossa. Vanhemmat puurakenteet ovat regulariteettia edeltävältä jaksolta ja niiden suunta poikkeaa nykyisten katujen suunnasta selkeästi.

Kulttuurikerroksen alin metrin – puolentoista paksuinen osuus on orgaanista puusilppulantamaata. Puurakenteet olivat erittäin hyvin säilyneitä ja sama koskee myös orgaanista löytöaineistoa. Löytömateriaalin perusteella vaikuttaa siltä, että rakentaminen tutkitulla alueella on alkanut 1500-luvun alussa tai aikaisintaan aivan 1400-luvun lopussa. Kaivausalueilla todettiin jäänteitä kahta eri rakennustekniikkaa edustavista hirsirakennuksista, tonttien yhteisestä vedenpoi stojärjestelmästä ja kadusta, jonka linjaus lienee pysynyt muuttumattomana myöhäiskeskiajalta aina regulariteettiin asti. Rakennusjäänteet ovat erillinen tutkimusteemansa, jota tullaan käsittelemään toisessa yhteydessä tarkemmin (alustavasti: Saksa *et al.* 2002).

Löytöaineisto

Keskiaikainen Viipuri tunnetaan vilkkaana kansainvälisenä kauppasatamana. Kaupankäynti Viipurissa perustui osittain puolilaittomaan tilanteeseen: Hansa sulki toistuvasti Nevan reitin ja esti purjehduksen Novgorodiin. On laskettu, että Nevan reitti oli 1400-luvulla suljettuna jopa useammin kuin se oli avoinna kauppapurjehdukselle. Ainoa kiertotie vesitse Laatokalle kulki Viipurin kautta. Vuoksen eteläinen sivuhaara laski Viipurinlahteen. Koskisuudestaan huolimatta se oli purjehduskelpoinen vielä 1600-luvulla. Keskiajalla Viipuri ei saanut Ruotsi-Suomen idänkaupan tapuliasemaa eikä se kuulunut Hansaliittoon. Viipurin kaupan loistokautena voidaan pitää 1600-lukua, jolloin se oli tapulikaupunki ja tervan vientisatama.

Viipuri on lähes koko historiansa ajan ollut rajakaupunki, keskiajan lopulta alkaen puolustusvarustuksin ympäröity linnoitus. Keskiajalla kaupunkia piiritettiin vuosina 1351, 1411 ja 1495. Laajoja keskiaikaisia kaupunkipaloja seurasi tuhoisien tulipalojen sarja 1600-luvun lopussa. Kaupunginmuurin tuntumassa tehdyissä kaivauksissa on todettu ainakin yksi palokerros, joka voidaan yhdistää piiritykseen. Sodankäyntiin liittyvää löytöaineistoa sen sijaan on niukasti.

Viipurista viimeisten neljän vuoden kuluessa saadussa löytöaineistossa ovat edustettuina kaikki keskiaikaisen / uuden ajan alun kaupungille tyypilliset löytöryhmät (Saksa *et al.* 2002). Löydetyistä rahoista vanhin on Tarton piispan Andreas Peperin (1468-1473) lyöttämä (ks. myös Haljak 1997:78). Aikajärjestyksessä seuraavat rahat ovat Juhana III:n (3 rahaa), Kristiinan (6 rahaa) ja Kaarle XI:n (3 rahaa) aikaisia. Venäläisiä 1700-

luvun kolikoita on useita, ja nuorimmat löydetyt rahat ovat olleet maksuvälineinä itsenäisessä Suomessa ennen sotia.

Tutkitulla alueella huomion arvoinen on kalastusvälineiden suuri määrä. Tuohipäällysteisiä verkonpainoja on kymmeniä, minkä lisäksi on löydetty kaarnakohoja ja omistajan puumerkillä varustettuja verkonmerkkejä. Tuohiesineistä on syytä mainita kolme konttia ja kolme jalkinetta. Puuesineistössä mielenkiintoinen piirre on se, että pienet kimpiastiat puuttuvat toistaiseksi kokonaan. Viipurin 1500-luvun kulttuurikerroksessa on säilynyt myös tekstiilifragmentteja.

Orgaanisessa löytöaineistossa suurin ryhmä ovat nahkalöydöt. Valtaosa on kenkiä ja kengän osia, kun taas leikkuujätettä on erittäin niukasti. Mikään ei viittaa siihen, että tutkituilla alueilla olisi harjoitettu suutarinkäsityötä tai muutakaan käsityöammattia. Kenkämateriaalissa itäinen piirre ovat kurpposet, läntiseen muotiin kuuluvat mm. lehmänturpakengät. Nahka-aineistossa on luonnollisesti myös muita esinetyyppejä, mm. koristeltuja puukontuppia.

Saviastia-aineistossa on sekä paikallisesti valmistettua keittiökeramiikkaa että niin itäisiä kuin läntisiäkin vaikutteita. Luoteis-Venäjän kaupungeissa valmistettu valkosavikeramiikka ajoittuu Viipurissa 1400-luvun lopulta 1600–luvulle. Sama keramiikkatyyppi on 1400- ja 1500-luvulla tavallinen Karjalassa sekä linnoissa että asuinpaikoilla, mm. Pähkinäsaarella. Saksalaisalueen tuontiastioista vanhimpiin kuuluvat partamiehenkannut. Lasilöytöjä Viipurista on vähän. Löydetyt palat ovat astialasia ja kooltaan varsin vaatimattomia. Liitupiippujen pesiä on kymmenittäin. Niistä neljä on koristeltuja, ja myös varren katkelmien joukossa on koristeltuja kappaleita. Leimojen perusteella osa piipuista ajoittuu 1700-luvulle.

Metalliesineistä valtaosa on veitsiä (27 kpl), joiden valmistuksessa on käytetty lähiseudulta saatavissa olevaa malmia. Teräksen tuonnista ei Viipurissa ole toistaiseksi todisteita. Muita metallilöytöjä ovat mm. leimalla varustettu tynnyrinhana ja 1500-luvun alkupuoliskolle ajoittuva kuvasormus (vrt. Sarvas 1973).

Esineistö Viipurin historian heijastajana

Esineistön kansainväliset piirteet ovat Viipurin 1500-1700 –lukujen aineistossa odotuksenmukaisia. Viipuri-seminaarin yhteydessä pohdittiin löytömateriaalin yhtäläisyyksiä ja eroja Turun ja Viipurin välillä. Vertailuaineistot ovat varsin erilaisista konteksteista: Åbo Akademin tontti on käsityöläiskorttelina pidetyn Mätäjärven korttelin pohjoisosaa ja sijaitsee noin sadan metrin päässä tuomiokirkosta. Viipurissa tutkittu alue puolestaan on keskiaikaiseen toriin nähden kaupungin toisella laidalla ja valtakunnan itäisen puolustuslinnakkeen sisällä. Keskiaikainen kaupunginmuuri oli vielä 1500-luvullakin Viipurin pääasiallinen puolustusvarustus, sillä sen itäpuolelle rakennettu Sarvilinnoitus valmistui vasta vuosisadan lopussa. Toisaalta on muistettava, että Stolbovan rauhan (1617) jälkeen Viipurilla ei enää ollut strategista rajalinnoituksen asemaa. "Sotaisan" ja "rauhanomaisen" periodin taite todennäköisesti heijastuu myös arkeologisessa aineistossa, kun sen määrä tulevissa kaivauksissa vielä karttuu.

Kaupungin varhaisempiin vaiheisiin viime vuosina saadun arkeologisen aineiston perusteella ei voida toistaiseksi ottaa kantaa. Yleisesti esitetty käsitys Viipurin historian varhaisesta kehityksestä on, että ruotsalainen kivilinna perustettiin ristiretkipolitiikan myötä karjalaisalueelle, jolla skandinaavinen tai muu läntinen vaikutus oli aiemmin ollut satunnaista. Kysymystä "ruotsalaisen" Viipurin mahdollisesta edeltäjästä on argumentoitu arkeologisin todistein ja paikannimietymologioin (Tjulenev 1995; Nissilä 1982). Tulkinnat ovat kuitenkin kiistanalaisia ja keskustelu jatkuu.

Välittömästi linnan perustamisen jälkeen Viipurinlahden pohjukkaan syntyi vilkas kaupan ja käsityön keskus, joka melko nopeasti kasvoi kaupungiksi. Vanhankaupungin alueelta on löydetty yksi ainoa 1300-luvulle ajoittuva esine, ristikkokoristeisen riipuksen katkelma (Tjulenev 1995:69). Keskiajalla Viipuri kehittyi kauppasatamana ja käsityön keskuksena ensisijaisesti kansainvälispoliittisista syistä. Sen luontaista periferiaa olivat toisaalta Saimaan seutu, toisaalta Pähkinäsaaren rauhan rajan takainen Karjala. Saksalaiskauppiaita Viipuriin houkuttelivat "venäläistavarat", joiden kuljettamista kaupunkiin valtakunnanraja ei estänyt. Mahdollisuudet arkeologiin kaivauksiin kaupungin keskiaikaisella

satama-alueella ovat olemattomat, koska topografia on samalla paikalla edelleen jatkuvan satamatoiminnan vuoksi kokonaisuudessaan muuttunut. Jatkossakin arkeologinen tutkimus tultaneen keskittämään keskiaikaisen kaupunkialueen itä- ja keskiosaan, missä on sotien jälkeen rakentamattomaksi jääneitä alueita.

Kiitokset

Alfred Kordelinin säätiön tuki mahdollisti Turun ja Viipurin kaupunkiarkeologien tapaamisen syksyllä 2001. Kiitämme tässä yhteydessä myös Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiötä ja Kansainvälisen henkilövaihdon keskus CIMOa.

Lähteet:

Arkistot:

IIMK RAN = Institut Istorii Materialnoj Kultury Rossiskoj Akademii Nauk, Pietari.
Tutkimusarkisto.

MV = Museovirasto, Helsinki.
Historian arkisto (HA), topografinen arkisto, Viipuri.
Muinaismuistovalvojan kirjeet 1927-1943.
Historian arkisto, löytökortisto.
Rakennushistorian osasto (RHO), topografinen kartta-arkisto. Viipuri.
Rakennushistorian osasto, Viipuri-kansiot.

Painamattomat lähteet:

Saksa, A.I. 2000. Ottset Priozersko-Vyborgskoj arheologitseskoj ekspeditsii IIMK RAN.
Ob arheologitseskih razvedkah i raskopkah v g. Vyborge i Vyborgskom
rajone Leningradskoj oblasti v. 1999 godu. Kaivauskertomus.
IIMK RAN, tutkimusarkisto.

Saksa, A.I. 2001. Ottset ob arheologitseskih rabotah v g. Vyborge Leningradskoj oblasti
v 2000 g. Kaivauskertomus. IIMK RAN, tutkimusarkisto.

Saksa, A., Belsky, S., Kurbatov, A. & Poljakova, N. 2002 (painossa). New archaeological materials
and actual research problems of the urban culture of Vyborg (Karelia) in the Medieval
and post-Medieval times. Fennoscandia archaeologica XVIIII.

Kirjallisuus:

Drake, K. 1996. Sperren oder Öffnungen? Drei Burgen an den Grenzen Schwedens im 14. JH.
Chateau Gaillard XVII: 61-68.

Drake, K. 2001. Die Gründung und älteste Baugeschichte

der Burg Viborg. *Castella maris Baltici* III: 35-40.

Hackman, A. 1944. Bidrag till Viborgs slotts byggnadshistoria. *Analecta archaeologica Fennica* XI.

Haljak, G. 1997. *Livländische Münzen aus der Ordenzeit 13.-16. Jahrhundert.* Tallinn.

Kaljundi, J. 1970. Viiburi lossi ajaloost. *Ehitus ja arhitektuur* 3: 53-63.

Kauppi, U-R & Miltsik, M. 1993. *Viipuri – Vanhan Suomen pääkaupunki.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 593.

Kostet, J. 1995. *Cartographia urbium Finnicarum. Suomen kaupunkien kaupunkikartografia 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa.* Monumenta Cartographica Septentrionalia 1.

Lankinen, J. 1982. Wiipurin keskusta. Muinaistieteellisen toimikunnan suorittamat tutkimuspaikat. Liitekartta teokseen: Ruuth, J.W. et al.: *Viipurin kaupungin historia* I.

Lovén, C. 1996. Borgar och befästningar i det medeltida Sverige. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Antikvariska Serien* 40.

Meurman, O.-I. 1935. Viipurin asemakaavasta ja rakennuksista ennen 1640-lukua. Teoksessa: Neljännet museopäivät Viipurissa 1934. *Suomen museoliiton julkaisuja* 5: 80-88.

Meurman, O.-I. 1987. Katsaus Viipurin asemakaavoitukseen. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita* 8: 139-173.

Neuvonen, P. 1994. *Viipurin historiallinen keskusta. Rakennusperinnön nykytila.* Jyväskylä.

Nissilä, V. 1982. Viipurin nimestä. Teoksessa: Ruuth, J.W. et al.: *Viipurin kaupungin historia* I, ss. 19-23.

Rinne, J. 1914. Viipurin entinen tuomiokirkko. *Suomen Museo* 1914: 53-67, 79-85, 85-94.

Ruuth, J.W. et al. 1982. *Viipurin kaupungin historia* I. Vuoteen 1617. Lappeenranta.

Saksa, A. & Suhonen, M. 2001. Viipurin kaupunkikaivaukset 1999-2000. *Hiidenkivi* 2/2001: 26-29.

Sarvas, P. 1973. Kuvasormusryhmä 1500-luvun lopulta. *Suomen Museo* 1973: 41-61.

Tjulenev, V.A. 1982. Viipurin viimeaikaisista arkeologisista tutkimuksista. Teoksessa: Ruuth, J.W. et al.: *Viipurin kaupungin historia* I, ss. 25-33.

Tjulenev, V.A. 1987. Viipurin arkeologisen tutkimuksen tuloksia. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita* 8: 5-37.

Tjulenev, V.A. 1995. *Izutsenie starogo Vyborga.* St. Petersburg.

Uotila, K. 1998. *Medieval outer Baileys in Finland.* Archaeologica Medii Aevi Finlandiae III.

Viiste, J. 1994. *Viihtyisä vanha Viipuri.* Porvoo. 4. p.

Kirjoittajien yhteystiedot:

Aleksanteri Saksa ja Stanislav Belsky, Institute of history of material culture, Russian Academy of Sciences, Dvortsovaya nab. 18, 191186 St. Petersburg, Russia.
E-mail: stbel@comset.net

Mervi Suhonen, Arkeologia, 20014 Turun yliopisto.
Sähköposti: mesuho@utu.fi

1200 – 1700 –LUKUJEN ARKEOLOGISIA ESINEITÄ VENÄJÄLTÄ SUOMALAISISSA KOKOELMISSA

Timo Salminen

Ryhdyttäessä luomaan Suomen kansallismuseota siitä pyrittiin tekemään suomalais-ugrilainen keskusmuseo, johon koottaisiin materiaalia koko Suomen suvun alueelta. Museokokoelmien kerääminen ei lopulta kuitenkaan saavuttanut sellaista systemaattisuutta, jota ajatuksen isä J.R. Aspelin siltä alkuaan oli toivonut. Suomalaiset muinaistutkijat tekivät silti runsaasti merkittäviä matkoja Venäjälle suorittaen niiden aikana kaivauksia ja ostaen esineitä talonpojilta. Toiminnan ensimmäinen huippukausi sijoittui 1870-luvun alkuun, jolloin J.R. Aspelin ja D.E.D. Europaeus tekivät tutkimuksia Venäjällä. Toinen alkoi A.O. Heikelin Venäjän-matkojen myötä vuonna 1883 ja kesti viitisentoista vuotta, ja kolmas muodostui A.M. Tallgrenin tutkimuksista Venäjällä vuosina 1909 ja 1915. (Salminen 2001 passim.)

Venäjältä hankittujen esineiden joukossa on runsaasti materiaalia 1200 – 1700 –lukujen kalmistoista. Lisäksi ovat omana, suurena yhtenäisenä kokonaisuutenaan tobolskilaisen taiteilijan M.S. Znamenskin kokoelmaan (KM 3626:1 – 1806) kuuluvat löydöt, jotka Znamenski teki kaivauksissaan Iskerin eli Sibirin linnalla Tobolskin kaupungin lähellä. Isker oli tataarilaisen Siperian keskus, kunnes Moskovan lähettämä Jermak Timofejevitš valtasi sen vuonna 1581.

Runsaasti myöhäistä esineistöä kuuluu myös kazanilaisen kauppiaan V.I. Zausailovin kokoelmaan, joka ostettiin Suomeen vuonna 1909, mutta niihin en puutu tässä artikkelissa. A.M. Tallgren julkaisi Zausailovin kokoelman pronssi- ja rautakausien sekä ns. Bolgary-aikakauden (800 – 1300) osat vuosina 1916 ja 1918, mutta kokoelma sisältää myös mongolivallan aikaisia (1300 – 1500 – luvut) ja vieläkin myöhäisempiä esineitä. Kokoelma vaatisi kokonaan oman tutkimuksensa.

A.O. Heikelin kaivaukset ja keräelmät 1880-luvulta

A.O. Heikel sai yliopistolta matkarahoja tutkimusmatkaa varten Venäjälle, Viroon ja Karjalaan vuonna 1883. Matkan tarkoitus oli sekä arkeologinen että kansatieteellinen ja se poiki aikanaan Heikelin väitöskirjan suomensukuisten kansojen asumuksista. Heikelin matkan kulun on selostanut Timo Niiranen (Niiranen 1987 s. 40). Keruumatkallaan hän kaivoi ja poimi mukaansa myös eri aikakausilta peräisin olevia maalöytöjä.

Päänumero KM 2236 sisältää Heikelin 1700-luvun ersämordvalaisista haudoista Tambovin kuvernementin Spasskin piirikunnan Drakinossa elokuussa 1883 keräämiä esineitä. Drakino sijaitsee 15 virstan päässä Spasskin kaupungista. Löytöjä talteen ottaessaan Heikel joutui vastatusten väestön perinteisen uskomusmaailman kanssa, ja tässä tilanteessa kylän venäläinen pappi ja venäläistynyt vanhin asettuivat tukemaan uuden maailman ajattelutapaa:

Tälle hautausmaalle kaivettiin par'aikaa perustukset uudelle, aiotulle kirkolle. Kaivaustyö oli saapuessani paikalle loppumaisillaan, ja metalliset esineet määrätyt sulatettaviksi, sekä luut taasen haudattaviksi muutamien päivien perästä. Esineet korjasin kohta kaikki esteettömästi – niistä määrättiin uhraamaan jotakin kirkolle ja pidettiin 3 rupl. sopivana summana. Vaan pääkalloja yhteinen kansa ei olisi millään antanut viedä. Senvuoksi neuvoi pappi niitä ottamaan yöllä salaa. Sen teinkin. Hyväksi onneksi oli isäntä (kylän старжина), jonka luona asuimme, puolellamme ja öisessä työssä avullisena.[1]

Suomeen tuotiin myös kolmetoista kalloa, joista K. Hällstén teki antropologiset mittaukset. Kallon mittasuhteisiin perustuvan jaottelun oli vakiinnuttanut ruotsalainen Anders Retzius, ja luokitteluperusteena käytettiin otsan leveyden suhdetta nenänjuuren ja takaraivon väliseen etäisyyteen. Jos suhdeluku oli alle 76 %, henkilö oli pitkäkalloinen eli dolikokefaalinen, jos yli 81 %, niin lyhytkalloinen eli brakykefaalinen. Väliin sijoittuvat olivat keskikalloisia eli mesokefaalisia. Drakinon kallojen indeksit olivat 74 – 78 välillä eli vastasivat D.E.D. Europaeuksenkin aikanaan esittämää käsitystä suomalaisugrilaisten pitkäkalloisuudesta. Drakinon mittaustuloksia ei hyödynnetty missään. (Kemiläinen 1993 s. 70 – 71; Hällstén 1885.)

Enemmistön arkeologisista keräelmistä muodostavat lehtisoljet, joita on numeroilla 2236: 1 – 4 yhteensä 424 kokonaista ja suuri joukko katkelmia. Kokoelmassa on myös myöhäisiä, saksankielisillä teksteillä varustettuja jetoneja 624 kappaletta (2236:5, 10) sekä 63 kpl venäläisiä rahoja vuosilta 1731 – 1789 (2236:6). Edelleen on 159 kaari- eli hevosenkenkäsolkea (2236: 4, 7), joista osa on katkelmallisia, 80 kulkusta tai kulkusen katkelmaa (2236:8, 9) sekä joukko sekalaisia koruja kuten rannerenkaita, sormuksia, ristejä ym. Viimeiselle alanumerolle 2236:16 on luetteloitu kaksi saviastianpalaa.

Kokoelman talteenotossa ei noudatettu minkäänlaista arkeologista metodiikkaa ja sitä on pidettävä luonteeltaan enemmän kansatieteellisenä. Heikel julkaisi mordvalaisten puvuista suuren kansatieteellisen kuva-atlaksen Suomalais-ugrilaisen seuran sarjassa vuonna 1899. Lehtisoljista on perusteellisen artikkelin silloin käytettävissä olleen materiaalin pohjalta julkaissut Eerik Laid vuonna 1926 perustaen tutkimuksensa pääasiassa juuri Heikelin keräämiin esineisiin ja julkaisemiin tietoihin sekä Eesti Rahva Muuseumin kokoelmiin Tartossa. Hän pitää Heikeliin viitaten lehtisolkea pääasiassa mokšalaisena ja hevosenkenkäsolkea ersäläisenä esinemuotona mutta toteaa myös, että useimmissa kalmistoissa esiintyy molempia. Mordvalainen hevosenkenkäsolki on kehittynyt suoraan esihistoriallisista vastineista. Lehtisolkien syntytaustat Laid jättää osittain avoimiksi huomauttaen kuitenkin, että esine on varhaisemmassa muodossaan 1000-luvulla yleinen sekä suomensukuisilla kansoilla että laajemmin Venäjällä ja mahdollisesti niitä on esiintynyt jo 800-luvullakin. (Laid 1926 s. 170, 178, 183 - 185 ym. Heikel 1899.)

Numero KM 2396 sisältää A.O. Heikelin toiselta matkaltaan vuonna 1884 Venäjältä tuomia esineitä. Alanumerot 2396:1 – 20 koostuvat Heikelin kaivauslöydöistä Kazanin kuvernementin Kozmodemjanskin piirikunnan Pörtnurin vuorimarilaisessa kalmistossa vuonna 1884. Ainoa selostus kaivauksesta on SMY:n pöytäkirjassa 27.3.1886, jolloin Heikel esitelmöi tutkimuksistaan. Heikel kertoo:

Tutkittuani ensin nykyisiä kansatieteellisiä seikkoja sanotussa ja muutamissa muissa kylissä, ryhdyin myöskin hautakaivauksiin. --- Apumiesteni ensin paiskittua multaa haudasta runsaan kyynärän syvyyteen, koetettiin saada selville, missä pääkallo oli, jonka jälkeen rupesin itse pienellä puulapiolla tutkimaan multaa paiskaten sitä myötänsä haudasta, jotta selvästi huomasin, missä kukin kalu oli. Maallakin multaa vielä tutkittiin.

Kylässä oli kaksi lähes koskematonta kalmistoa, joiden haudat erottuivat maan pinnalle painanteina. Toisessa haudat olivat itä – länsi- ja toisessa pohjois – etelä –suuntaisia. Ensinmainittu muistettiin 1700 – 1800 –lukujen hautausmaaksi ja toista arveltiin 1500 – 1600 –luvuilla käytetyksi. Kaivaukset tehtiin tässä vanhemmassa kalmistossa, josta tutkittiin viisi hautaa.[2]

Ensimmäisen haudan kahdesta esineestä mainittavampi on kirves 2396:2, joka vastaa jokseenkin Tallgren 1918 Pl. III:21 kuvattua Zausajlovin kokoelman kirvestä nro 4084 (KM 5385:4084), jonka Tallgren on ajoittanut 1200 – 1400 -luvulle bolgaryläiseksi.

Toisesta haudasta löydettiin muun ohella myös kirves (2396:3), messinkinen vyönsolki (2396:5) ja tulusrauta (2396:6). Kirves on myöhäinen.

Kolmannen haudan keskeisimmät esineet ovat lehtisolki ja hevosenkenkäsolki, joista riippuu niin sanottuja tipparahoja eli puolanlehtiä, pieniä pisaranmuotoisia hopearahoja (2396:11).

Myös neljännestä haudasta löydettiin kirves (2396: 13) ja tulusrauta (2396:16). Kirves on samanlainen kuin Zausajlovin kokoelman kirves KM 5385:1147, joka on kuvattuna Tallgren 1918 Pl. III:18, ja on peräisin mongolivallan ajalta, 1200 – 1500-luvuilta.

Viidennestä haudasta löydettiin mm. pronssiputkista ja nauhoista koostuva "palmikkoripustin", mariksi *upinje*, (2396:19) ja litteävartainen, rullanuppinen

hevosenkenkäsolki, *žerkamä* (2396:20).

Haudat olivat myöhäisiä, mahdollisesti kaikki 1500-luvulta. Niiden esineistö on vähäinen ja siltä osin, kuin mitään erityispiirteitä näkyy, se on tyypillinen Volgan seudun suomalaisugrilaisille kansoille.

Alanumerot 2396:21 – 46 sisältävät Heikelin Kazanin kuvernementin Spasskin piirikunnan Bolgarystä ostamia esineitä. Merkittävimmät niistä ovat noin 810 kolikkoa (2396:30), jotka on yhtä lukuun ottamatta luovutettu rahakammion kokoelmiin. Useimmat esineet ovat pieniä ja katkelmallisia. Ne ovat 1200 – 1500 -luvuilta. Heikelin Biljarskista tuomat saviastiat ovat peräisin 1300-luvulta (Tallgren 1918 s. 45, Pl. X: 14). Koko esineistön leimallisin ominaisuus on arabialaisvaikutteisuus. Bolgary ja Biljarsk olivat Volgan bolgaarivaltakunnan tärkeimmät keskukset ennen mongolivalloitusta.

M.S. Znamenskijn kokoelma

Käydessään Tobol'skissa vuonna 1893 A.O. Heikel pääsi tutustumaan taiteilija Mihail Stepanovič Znamenskij -vainajan jälkeensä jättämään muinaisesinekokoelmaan, joka oli hänen veljentyttäriensä hallussa. He olivat valmiita myymään esineet. Heinäkuussa 1897 Lidija Znamenskaja ilmoitti Heikelille kokoelman olevan myyntiä varten esille asetettuna Moskovan historiallisessa museossa ja pyysi tarjousta, jos heidän hintansa ei kelpaisi. Heikel kirjoitti Antellin valtuuskunnalle kokoelmasta voitavan maksaa 400 tai korkeintaan 500 ruplaa. Neiti Znamenskajalle Heikel ilmoitti, ettei kokoelman arvo ylitä kolmeasataa ruplaa mutta museo olisi valmis maksamaan neljäsataa ruplaa ja lisäksi 40 ruplaa lähetyskuluista Moskovaan. Itse hän lupasi mennä esineet Moskovasta noutamaan. Kokoelma tuli Suomeen ja Heikel esitteli esineitä SMY:n kokouksessa maaliskuussa 1898. Museoluettelossa se sai numerot KM 3626:1 – 1806.[3]

Kokoelmaan kuuluu yhteensä 2736 yksittäistä esinettä. A.M. Tallgren on julkaissut aineiston vuonna 1917 (Tallgren 1917). Kaikista alanumeroista lähes 1400 on kerätty 19 virstaa Tobolskista itään Irtyš- ja Sibirka-jokien yhtymäkohdassa myöhemmän Alemasovan kylän alueella sijainneelta Iskerin eli Sibir'in linnalta, joka oli tataarilaisen Siperian keskus 1400 – 1500 -luvuilla, kunnes Moskovan lähettämä Jermak Timofejevitš valloitti sen vuonna 1581. Asuttuna Isker ja sen ympäristö ovat olleet 600-luvulta lähtien. Suomeen tuodut esineet muodostavat noin puolet kaikista linnalta 1900-luvun alkuun mennessä talteen otetuista löydöistä. Toinen merkittävä löytöpaikka on Tšuvašskij Mysin gorodiščše Tobolin varrella. Myöhäisen materiaalin lisäksi Znamenskin kokoelmassa on vähäinen määrä kivikautisia sekä ns. permalaisen rautakauden esineitä. Jälkimmäiset ikään kuin antoivat suomalaisille perusteet ostaa kokoelma Helsinkiin.

Znamenskin kokoelman olemassaolo oli Iskerin linnalla vuonna 1915 kaivauksia tehneen venäläisen amatööriarkeologin V.N. Pignattin tiedossa, mutta hänellä ei ollut mahdollisuutta hyödyntää sitä. Pignatti tutki vuonna 1915 sen, mitä Iskeristä vielä oli jäljellä; asutus oli tuhonnut paikan suurimmaksi osaksi 1800-luvulla. Julkaisemassaan artikkelissa hän selostaa havaitsemansa rakenteet yleispiirteisesti. Znamenskin itsensä tekemät havainnot on otettu sellaisinaan Tallgrenin julkaisemaan luetteloon. Vuonna 1900 A.A. Dmitriev julkaisi Kazanissa artikkelin Iskeristä selostaen siinä sekä linnan historiaa että Znamenskin kaivauksia ja Heikelin vierailua Tobolskissa. Hän ei kuitenkaan näytä olleen tietoinen Znamenskin kokoelman myymisestä Helsinkiin, sillä hän ei mainitse sitä lainkaan. (Дмитріевъ 1900, erit. s. 257, 259 – 265, 268, 271; Пигнатти 1915, Tallgren 1917 s. 3 – 12, 21. Финно-угры и балты s. 183, 184, 193, 194, 201, 214, 215.)

Znamenskin kokoelman luonne ja ajankohta, jolloin se hankittiin Suomeen, yhdessä ovat aiheuttaneet sen, että se on jäänyt vähämerkityksisimmäksi tänne Venäjältä tuoduista kolmesta erilliskokoelmasta. Znamenskin kokoelman suurimmat esineryhmät ovat keramiikka, erilaiset aseet, korut, veitset ja pronssinvaluun liittyvät välineet. Esineiden löytösuhteista on olemassa ne varsin ylimalkaiset tiedot, jonka Znamenski kirjasi muistiin omista kaivaushavainnoistaan.

Koska Tallgren julkaisi Znamenskin havainnot venäjäksi (Tallgren 1917 s. 11 – 12), on paikallaan selostaa niiden keskeiset kohdat tässä. Topografialtaan Iskerin linna on kahden joen yhtymäkohdassa sijaitseva niemeke. Linnan alueen muodostava tasanne on vuosisatojen kuluessa sortunut suureksi osaksi jokeen. Vuoden 1880 paikkeilla, jolloin Znamenski kartoitti linnan,

tasanteen keskiosan leveys oli noin 35 – 40 saženia eli venäläistä syltä, siis noin 80 metriä (1 saž. = 2,13 m), ja Tallgren arvioi sen leveydeksi 1500-luvun lopussa noin 100 syltä eli noin 200 metriä.

Niemekkeen tyvessä oli avoin kenttä, jota vallit ja kaivannot erottivat varsinaisen linnan alueesta. Znamenskin kartan mukaan linnoitettu alue ei ole sijainnut aivan niemen kärjessä vaan se on ollut vallien ja kaivantojen ympäröimä noin neljänkymmenen metrin vyöhyke niemen poikki. Niemekkeen kärjessä on ollut merkitykseltään tuntemattomia kuoppia sekä ainakin yksi hautakurgaani.

Niemekkeen puolella uloimmasta kaivannosta Znamenski tulkitsi löytäneensä pajan jäännökset sekä merkkejä käsityöläisten asumuksista; alueella oli varsinkin metallinvaluun ja –käsittelyyn liittyviä työkaluja mutta myös esimerkiksi suutarinvälineitä sekä keskentekoisia työkaluja ja koruja.

Znamenski tulkitsi linnan "hallitsevien ihmisten" asumusten sijainneen alueen keskellä ja Irtyšin puoleisella reunalla, koska sieltä hän löysi kiinalaista ja taškentilaista posliinia, hopeisia pikkuesineitä sekä kirjavia helmiä. Samalla ulommalla tasanteella, jolta Znamenski teki käsityöhön viittaavat löydöt, hän havaitsi myös epäsäännöllisesti järjestettyjä asumuksia osaksi linnan vallin suuntaisesti, osaksi kohtisuoraan sitä vastaan sijoitettuina. Niiden sisäpuolelta löytyi muun muassa käsikivet sekä savi- ja tuohiastioita, minkä Znamenski tulkitsi osoittavan, että palvelijat ja orjat oli majoitettu linnan ulommalle tasanteelle. Sibirka-joen toisella puolella oli kalmisto.

Löytöjä ei ole tarpeen ryhtyä selostamaan tässä, koska pääosa on kuvattu Tallgrenin Znamenskij-julkaisussa (Tallgren 1917).

Historiallisen ajan esineistö ja suomalainen arkeologinen tutkimus

Melkoinen osa venäjältä Suomeen tuodusta myöhäisestä arkeologisesta esineistöstä päätyi tänne sattumalta. Tämä koskee varsinkin Zausajlovin kokoelman historiallisen ajan aineistoa ja Znamenskin kokoelmaa. Täkäläinen muinaistutkimus poimi kokoelmista käyttöönsä suomalais-ugrilaisiin kansoihin viitanneen myöhäisrautakautisen aineiston eikä puuttunut muuhun. Myös suomensukuiseksi mielletyn materiaalin käyttö oli niukkaa eikä sen asemaa varsinaisesti problematisoitu. Yleiskuvaa pidettiin niin itsestään selvänä sen jälkeen, kun J.R. Aspelin oli väitöskirjassaan ja Muinaisjäännöksiä Suomen suvun asumus-aloilta –atlaksessaan (Aspelin 1875, Aspelin 1877 – 1884) esittänyt myöhäisrautakautiselle esineistölle kansanheimoja seurailevan ryhmittelyn. Koska arkeologisen tutkimuksen tavoitteena oli Aspelinin aikana esihistoriallisten kansojen asuma-alueiden ja liikkeiden jäljittäminen ja 1900-luvun alussa asutushistorian ja kulttuurivaikutteiden leviämisen rekonstruointi, jäi varsinkin 1200 – 1700 –luvuilta oleva aineisto käyttämättömänä museon varastoihin. Sen merkitys miellettiin lähinnä kansatieteelliseksi.

TIMO SALMINEN
Kulttuurien tutkimuksen laitos, arkeologia
Helsingin yliopisto

Lähteet

Museoviraston arkeologian osasto (MV/AO) pääluettelo.
Museoviraston kansatieteen käsikirjoitusarkisto (MV/KTKKA) Heikelica kirjeet 3
Suomen Muinaismuistoyhdistyksen arkisto (SMY), Museoviraston kirjastossa
- kirjeet 1882 – 1884, 1893 – 1894.
- pöytäkirjat.

APPELGREN-KIVALO, Hjalmar, 1915. Kansallisuusmääräyksistä muinaistieteessä. *SM* XXII.
ASPELIN, J.R., 1875b. *Suomalais-ugrilaisen muinaistutkinnon alkeita.* SKS toimituksia 51. Helsinki.
ASPELIN, J.R., 1877 – 1884. *Muinaisjäännöksiä Suomen suvun asumus-aloilta – Antiquités du nord Finno-ougrien* I – V. Helsinki.
HEIKEL, A.O., 1899. *Mordvalaisten pukuja ja kuoseja.* SUSKJ 1. Helsinki.
HÄLLSTÉN, K., 1885. Matériaux pour servir à la connaissance des crânes des peuples finnois. Crânes Ersa-morduins du gouvernement de Tambow en Russie. *SSF Bidrag* 40.
KEMILÄINEN, Aira, 1993. *Suomalaiset, outo pohjolan kansa. Rotuteoriat ja kansallinen identiteetti.* HT 177.
LAID, Eerik, 1926. Mordvalaste etnograafilised ja

poolmuinasaegsed sõled. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* II. Tartu.
NIIRANEN, Timo, 1987. *Axel Olai Heikel. Suomalais-ugrilaisen kansatieteen ja arkeologian tutkija.* Snellman-instituutin julkaisuja 4. Kuopio.
SALMINEN, Timo, 2001. *Kansallinen ja kansainvälinen Suomen suku. Venäjä ja Siperia Suomen arkeologiassa kansallismuseon esinekokoelmien valossa.* Painamaton lisensiaatintyö. HY kulttuurien tutkimuksen laitos/ arkeologia.
TALLGREN, A.M., 1917. Catalogue de la collection de M. Znamenski. Antiquités de la Sibérie occidentale conservées au Musée National de Finlande. *SMYA* XXIX: 4.
TALLGREN, A.M., 1918. *Collection Zaoussaïlov au Musee National de Finlande a Helsingfors.* II. Monographie de la section de l'âge du fer et l'époque dite de Bolgary. Helsingfors.

ДМИТРІЕВЪ, А.А., 1900. Кучумовъ Искеръ на Иртыше. *Известія Общества Археологіи, Исторіи и Этнографіи при ИМПЕРАТОРСКОМЪ Казанскомъ университете* XVI.
ПИГНАТТИ, В.Н., 1915. Искеръ (Кучумово городище). *Ежегодникъ Тобольскаго Губернскаго Музея.* Тобольскъ.
ФИННО-УГРЫ И БАЛТЫ В ЭПОХУ

(Footnotes)
[1] SMY kirjeet 1882 – 1884 s. 682 – 684: Heikel Aspelinille 24.8.1883 (v.l.).
[2] SMY pöytäkirja 27.3.1886. MV/AO pääluettelo 2396.
[3] SMY kirjeet 1893 – 1894 s. 165 – 172: A.O. Heikel H.J. Heikelille 29.7.1893; MV/KTKKA Heikelica kirjeet 3: Lidija Znamenskij Heikelille 11.7.1897, Heikelin kirjeluonnos Antellin valtuuskunnalle 20.10.1897, Heikelin kirjeluonnokset Lidija Znamenskijlle 21.10.1897, 29.11.1897. SMY pöytäkirja 17.3.1898.

Museoviraston uusi kartanokohde

Kuusiston kartano

on avautunut 15.5.2002 Kartano on siirtynyt kokonaan Museovirastolle vuonna 2002. Kartanossa on perinteisesti esillä maan ainoa Kuusiston piispanlinnasta kertova näyttely ja lisäksi sisäsaariston luonnosta ja kartanon myöhemmistä vaiheista kertovat näyttelyt.

Kartanossa on Museoviraston omien julkaisujen lisäksi myynnissä mm. SKASsin kirjallisuutta.

Kartanon uutena museovalvojana on Kuusiston linnan arkeologi Leena Venhe, joten varmasti seuran jäsenet saavat asiantuntevaa opastusta niin linnan kuin kartanon menneisyydestä. Kartano on avoinna ti-su klo 12-18 aina elokuun loppuun saakka, joten paikka on mitä hienoin retkikohde läheltä ja kaukaa. Ja vieressä oleva Kuusiston linnanrauniot on aina avoinna oleva ilmainen linnakohde.

Kuusiston kartano / Leena Venhe / 02 - 2557038

ASUNTOLINNASTA PALATSILINNAAN, KAHDEN VARHAISKESKIAIKAISENA PIDETYN LINNAN AJOITUKSET NYKYTUTKIMUKSEN VALOSSA

V.-P. Suhonen

1. Johdanto

Vanhemman linnatutkimuksen keskeisimpiin ajatuksiin kuului se, että keskiaikaiset linnat voidaan ajoittaa varustusten kehitysasteen avulla[1]. Nykyään kuitenkin tiedetään ettei asia ole näin yksinkertainen. Monet aiemmin primitiivisyytensä perusteella varhaiskeskiaikaisina pidetyt ns. pikkulinnat ovat saaneet alkunsa vasta 1300-luvun jälkipuoliskolla. Näiden linnojen ulkomuotoihin ovat vaikuttaneet linnaevoluution ohella sekä luonnon tarjoamat rakennuspaikat että rakennuttajien päämäärät ja varallisuus.

Tämän kirjoituksen kohteina olevia Maskun Stenbergaa[2] ja Sipoon Sibbesborgia on pidetty esimerkkinä erään varhaiskeskiaikaisen linnatyypin kehityksestä. Juhani Rinne muotoili vuonna 1932 käsityksen seuraavasti[3]:

> *"Kiitollisen vertailukohdan omista linnoistamme tarjoaa Stenbergalle myös todennäköisesti tanskalaisten v. 1200 vaiheilla rakentama Sibbesborg Sipoossa, joka on saman linnatyypin kehittyneempi aste, pääasiassa tiilestä rakennettu "palatsi" ja sekä valleilla että haudoilla varustettu. Tähän verrattuna Stenberga on yksinkertainen alkumuoto ja linnateorian kannalta melko lailla Sibbesborgia vanhempi."*

Rinteen sanoja paremmin tuskin voisi kiteyttää 1900-luvun alkupuolella linnatutkimuksessa vallinnutta kehitysopillista ajattelua. Nykypäivän tietoudella varustetun linnatutkijan on helppo todeta Rinteen olleen väärässä. Tästä huolimatta meidän on nostettava hattua Rinteelle, sillä ilman hänen pioneerityötään emme tietäisi Stenbergasta ja Sibbesborgista juuri mitään.

2. Maskun Stenberga

2.1. Linnan varustukset

Maskun Stenbergan keskiaikainen linna on rakennettu Maskunjoen varrella olevalle jyrkkäseinäiselle kalliolle, jonka korkeus on 12 metriä, leveys 30 metriä ja pituus 63 metriä. Paikalla ei nykyään ole maanpinnalle selkeästi erottuvia puolustusrakenteita. Linnan keskeisimpien osien varustukset tunnetaan kuitenkin Juhani Rinteen vuonna 1908 suorittamien laajojen kaivausten johdosta varsin hyvin[4].

Stenbergan linnan tornimainen päärakennus (12 x 12 m) on sijainnut kallion laen pohjoisosassa. Rakennuksen käyttö jakaantuu kahteen ajallisesti erilliseen jaksoon. Vanhempaan vaiheeseen kuului noin kolme metriä paksu seinämuuri, jonka pinnat oli tehty suurin piirtein samankokoisista harmaakivistä ja jonka sisus koostui sekakivistä ja laastista. Alkuperäinen rakennus ehti raunioitua ennen kuin se otettiin uudelleen käyttöön. Toisessa vaiheessa rakennuksen alaosan sisätila jaettiin tiiliseinien avulla kolmeen erilliseen kellarihuoneeseen. Lisäksi keskimmäiselle kellarille murrettiin vanhaan

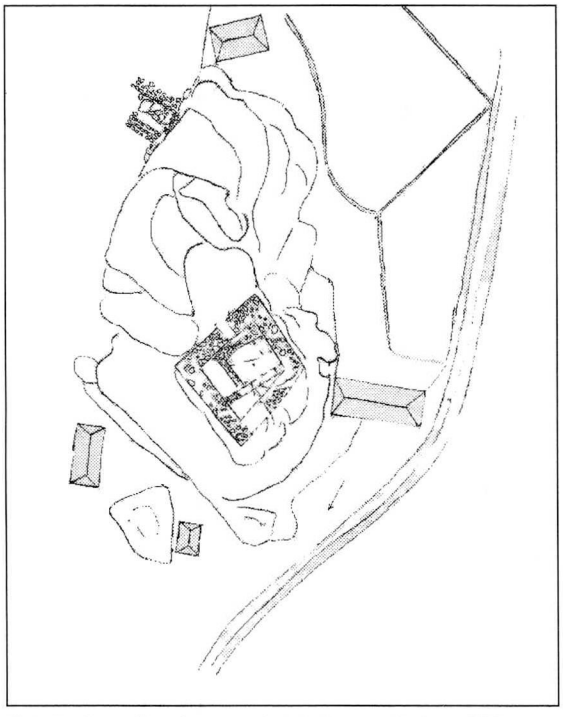

3. Maskun Stenberga. Pohjakaava Juhani Rinne 1908. MV/RHO:A

seinämuuriin ulko-ovi. Löydetyt ruodetiilet ja kalkkikivestä hakattu ruodekonsoli viittaavat ylemmissä kerroksissa nuoremman käyttöjakson aikana olleisiin holvattuihin välikattoihin.

Vuoden 1908 kaivaukset kohdistuivat myös kallion itäpuolen juurella sijaitsevaan noin 9 x 6,5 metriä laajaan rakennuksen pohjaan. Rakennus tulkittiin porrastorniksi, jota kautta on kuljettu ylös päälinnaan.

2.2. Stenberga keskiaikaisissa asiakirjoissa

Maskun Stenbergasta on säilynyt useita keskiaikaisia asiakirjamainintoja[5]. Huomio kiinnittyy siihen, että lähteissä puhutaan linnan sijasta kartanosta ja tilasta. Vastaavanlainen tilanne ei kuitenkaan ole mitenkään poikkeuksellinen Ruotsin keskiaikaisten linnojen joukossa[6].

Stenbergaa on pidetty Maskussa 1340- ja 1350-lukujen vaihteen tienoilla toimineen kuninkaanvouti Hintsikan asuinpaikkana[7]. Maskun puuttuminen vuonna 1352 lueteltujen Suomen regaalipitäjien joukosta merkinnee kuitenkin sitä, ettei paikkakunnalla ole ollut tuolloin kuninkaanlinnaa tai -kartanoa[8].

Ensimmäinen Stenbergaa koskeva varma tieto on vuoden 1398 huhtikuulta[9]. Tuolloin Vybrud Kortumme todisti, että hän oli vastaanottanut Jacob Abrahamssonilta Stenbergan, Lellaisen, Ajoisenpään ja Kiveisen tilat. Lisäksi Vybrud sitoutui tarvittaessa luovuttamaan tilat ilman vaatimuksia joko Jacobille tai Jacobin oikeuksien haltijalle. Kyseessä oleva asiakirja on 1300-luvun lopun pikkulinnojen tutkimuksen kannalta erittäin tärkeä. Se on nimittäin ainoa todiste Turun linnan voutina ja Suomen laamannina toimineen Jacob Abrahamssonin esiintymisestä läänitysherran roolissa. Toisaalta kysymyksessä saattaa olla poikkeustilanne, sillä Jacob ei asunut asiakirjan laatimisajankohtana enää Suomessa[10].

Stenberga palaa uudelleen historian lehdille, kun se oli vuosina 1438-1441 ehdolla birgittalaisluostarin paikaksi[11]. Eräiden hankkeesta muistona säilyneiden asiakirjojen mukaan Stenberga oli siirtynyt Jacob Abrahamssonilta kuningatar Margaretalle. Kuten tunnettua kuningatar Margareta suhtautui erittäin kriittisesti yksityislinnoihin[12]. Stenberga on siten mitä ilmeisimmin päätynyt Margaretan haltuun pian sen jälkeen kun Suomi tuli vuoden 1398 lopulla kruunun vallan piiriin[13].

2.3. Linnan ajoitus

Maskun Stenbergan kronologian määrittäminen on monessa suhteessa ongelmallista. Asiaa ei helpota yhtään se, että Stenbergaa muistuttavia linnoja rakennettiin Ruotsin valtakunnassa läpi koko keskiajan[14]. Koska Stenbergan vuoden 1908 kaivauslöytöjen (KM 5216) joukossa ei ole ajoittavaa materiaalia, jää linnan historian ainoiksi ajallisiksi kiinnekohdiksi edellä luetellut asiakirjatiedot. On siis pakko tunnustaa, että linnan vaiheet ovat suurelta osin hämärän peitossa.

Stenbergan kronologian pohtimisen aluksi on syytä todeta, ettei nykyään ole mitään syytä uskoa Juhani Rinteen vuonna 1932 esittämään teoriaan, että linna olisi perustettu 1100-luvulla Nousiaisten piispanistuimen suojaksi[15]. Viime vuosina Stenbergan historiaa uudelleen arvioineet tutkijat

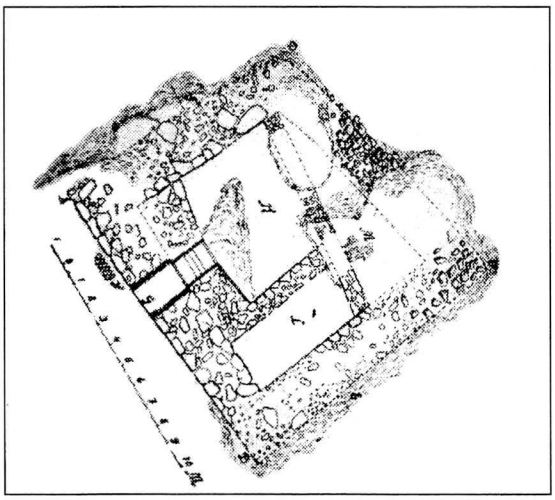

Masku Stenberga. Päärakennus. Juhani Rinne 1908. MV:RHO:A

ovat olleet täysin yksimielisiä siitä, että linnan ensimmäisen vaihe sijoittuu 1300-luvun lopulle ja että paras ehdokas linnan rakennuttajaksi on Jacob Abrahamsson[16].

Tässä kohtaa on nostettava esiin se, että Stenberga oli Jacob Abrahamssonin yksityisomistuksessa vielä vuonna 1398. Stenbergaa ei siten ole laskettu Jacobin vuonna 1395 pois luovuttamaan Bo Jonssonin perinnön Turun linnan alaiseen osaan[17]. Stenbergan täytyy olla joko Jacobin itse rakennuttama tai Jacobin joltakin yksityishenkilöltä hankkima. Eräs varteenotettava vaihtoehto on se, että Stenberga liittyisi Jacobin kuningas Albrekt Mecklenburgilaiselta vuonna 1387 saamaan linnanrakennuslupaan[18].

Vallitseva käsitys Stenbergan perustamisajasta vastaa Juhani Rinteen linnan toiselle rakennusvaiheelle antamaa ajoitusta. Rinne perusteli omaa mielipidettään seuraavasti:

> *"Se ruodetiilityyppi, joka Stenbergan holveja uusittaessa on tullut käyttöön on sama, jonka tapaamme Turun linnasta, sen läntisemmän osan 1300-luvulla uusituissa goottilaisholveissa, ja sama, jonka yleispiirteiltään tunnemme jo Turun tuomiokirkon 1300-luvun toisella neljänneksellä jatketussa kuoriosuudesta. Viimeksi mainitun, pääasiassa Piispa Hemmingin toimesta johdetun rakennustyön suorittajan on todettu olleen balttilainen mestari, joka on saanut työnsä valmiiksi 1300-luvun puolivälissä, jolloin rakennukselta jäänyttä tiiliainesta on luovutettu mm. läheisen Kaarinan kirkon rakennukseen."*

Nykyisen tietämyksen perusteella Stenbergan ruodetiilien ajoitus voisi hyvinkin olla 1300-luvun sijasta 1400-luku[19]. Näin ollen linnan päärakennuksen toisen käyttöjakson sijoittuminen nunnaluostarin aikaan 1430- ja 1440-lukujen vaihteen tienoille vaikuttaa hyvältä vaihtoehdolta[20]. Jos tämä ajoitus pitää paikkansa, on syytä huomauttaa, ettei Stenbergalla ole tuolloin ollut enää linnaluonnetta.

3. Sipoon Sibbesborg[21]

3.1. Linnan varustukset

Sipoonlahden pohjukassa Sipoonjoen suulla sijaitseva Sipoon Sibbesborgin keskiaikainen linna on nykyään peltojen ympäröimä. Paikka on kuitenkin ollut 1600-luvun lopulle saakka saari[22]. Linna on rakennettu saaren kallioiseen kaakkoispäähän, joka on eristetty ympäristöstään sekä kahdella vallihaudalla että vedenalaisella paaluvarustuksella. Linnankallion rakenteista erottuu maanpinnalle tänä päivänä ainoastaan laen lounaisosassa oleva matala kumpare.

Sibbesborgilla käydessä huomio kiinnittyy siihen, että maa kohoaa vallihautojen ulkopuolella siten, että se on jo parinkymmenen metrin etäisyydellä samalla korkeudella kuin linnankallion laki. Kyseisen piirteen on arveltu kertovan linnan kehittymättömyydestä[23]. Tilanne viittaa kuitenkin pikemminkin siihen, että myös saaren luoteispää on ollut linnoitettu. Eristetyn ja suhteellisen pienialaisen päälinnan yhteydessä on täytynyt olla esilinna, johon on kuulunut mm. talousrakennuksia ja linnansatama.

3.2. Arkeologiset tutkimukset

Sipoon Sibbesborgin ainoat varsinaiset arkeologiset kaivaukset on suoritettu Juhani Rinteen johdolla vuonna 1909[24]. Tutkimuksissa kallion laen lounaispuolelta paljastettiin noin 20 x 12-14 metriä laaja rakennus, jonka eteläkulmassa oli joko tornin tai portin jäännös. Sibbesborgin tärkeimpänä osana pidettävää rakennusta ei jälkipolvien onneksi kaivettu kokonaan. Ainoastaan pohjoisseinän keskikohdalle sekä länsiseinän etelä- ja pohjoisosaan tehtiin leikkaukset. Tällöin havaittiin, että rakennuksen seinien ulkopinnat oli tehty tiilestä ja sisusta harmaakivilohkareista. Mikään ei viitannut erillisten rakennusvaiheiden olemassaoloon.

3.3. Linnan ajoitus

Sibbesborgin kaltaisia linnoja rakennettiin keskiaikaisessa Ruotsissa 1200-luvun puolivälin ja 1400-luvun alun välisenä aikana[25]. Vuoden 1909 kaivauslöytöihin kuuluvien kivisavikeramiikka-astian kappaleen (KM 5454: 11) ja lasipikarin pohjaosan (KM 5454: 32) perusteella rakennus näyttäisi olleen käytössä 1300-luvun jälkipuoliskolla. Asiaa mutkistaa jonkin verran se, että yhdestä talteen otetusta tiilestä on vuosiin 1590-1690 sijoittuva termoluminenssiajoitus [26]. Tähän tulokseen ei kuitenkaan voi luottaa, sillä kaikki rakennuksen yhteydestä löytyneet esineet ovat selvästi keskiaikaisia[27].

Lopuksi on huomautettava, että Sibbesborgia ympäröivältä pellolta vuonna 1993 löytyneestä paalusta teetetty radiohiiliajoitus on rajattava linnan kronologiasta käytävän keskustelun ulkopuolelle[28]. Näytepaalu on liian kaukana linnasta kuuluakseen sitä suojanneeseen vedenalaiseen estevarustukseen. Se, onko Sipoonlahti ollut jossain keskiajan vaiheessa kokonaan paaluilla suljettu, on aivan toinen asia.

3.4. Linnan rakentajat

Kansantarinan mukaan kolme meren yli purjehtinutta viikinkiveljestä Helsing, Sibbe ja Borg olisivat rakentaneet Helsingin Vartiokylän Linnavuoren, Sipoon Sibbesborgin ja Porvoon Linnamäen[29]. Sinänsä mielenkiintoisella tarulla ei ole mitään arvoa, kun Sibbesborgin mahdollisia rakentajia etsitään. Tässä yhteydessä riittää kun toteaa Sibbesborgin saaneen nykyisen nimensä vasta 1800-luvulla[30].

Meren yli tulleisiin valloittajiin liittyy myös Juhani Rinteen Sipoon Sibbesborgin ja Porvoon Linnamäen tanskalaisalkuperästä vuonna 1923 esittämä teoria[31]. Rinteen lähtökohtana olivat tuolloin tuoreet J.W. Ruuthin tutkimukset tanskalaisten Suomeen 1100- ja 1200-lukujen vaihteessa tekemistä ristiretkistä[32]. Ruuth oli päätynyt tulokseen, että tanskalaiset olivat käyneet maassamme ainakin vuosina 1191 ja 1202. Rinteen mukaan Tanskassa oli kyseisenä ajankohtana käytössä Sibbesborgin kaltaisia motte-linnoja, joihin kuului tiilinen palatsirakennus.

Vallitsevan käsityksen mukaan tanskalaisten Suomeen tekemistä ristiretkistä ainoastaan vuoden 1191 "expeditio ad Finlandiam" on varmasti tapahtunut. Siitä, mihin kyseinen retki on tarkasti ottaen suuntautunut tai millainen se on ollut, ei kuitenkaan ole mitään tietoa. [33] Joka tapauksessa asia on Sibbesborgin kannalta merkityksetön. Linnan kaivauslöydöt osoittavat yksiselitteisesti sen, että Juhani Rinteen linnalle antama ajoitus on liian vanha.

Jos Sibbesborg sijoittuu 1300-luvun lopulle, voidaan sen mahdollisina rakennuttajina pitää Porvoon voutikuntaa 1300-luvun lopulla hallinneita Bo Jonsson Gripiä ja Jacob Abrahamssonia[34]. Sibbesborg on myös hyvä ehdokas 1390-luvun puolivälin tienoilla kahdessa asiakirjassa esiintyväksi Wartholmiksi[35].

4. Lopuksi

Tämän kirjoituksen yhtenä tausta-ajatuksena on ollut osoittaa, ettei Suomen keskiaikaisia pikkulinnoja voida ajoittaa varustusten kehitysasteen perusteella. Vaikka Sipoon Sibbesborgia ja Maskun Stenbergaa koskevat lähdeaineistot ovat erittäin puutteellisia, näyttää kuitenkin siltä, että molemmat linnat ovat saattaneet olla käytössä samaan aikaan 1300-luvun lopulla. Lisäksi on mahdollista, että Sibbesborgia

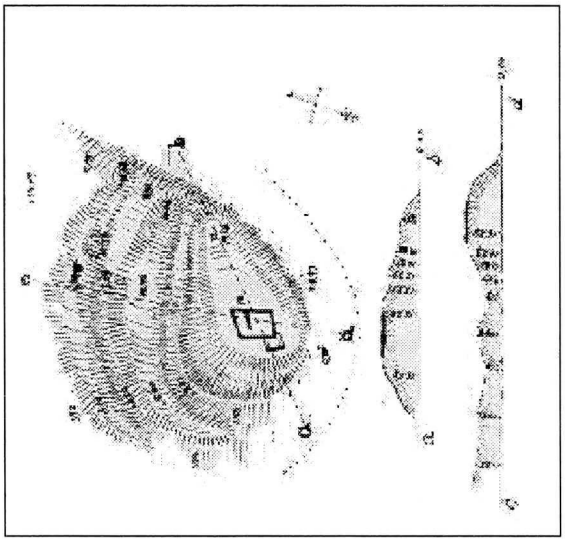

Sipoo Sibbesborg. Pohjakaava Juhani Rinne 1909. MV/RHO:A

primitiivisempänä pidetyllä Stenbergalla olisi 1430- ja 1440-lukujen vaihteeseen sijoittuva rakennusvaihe. Kehitysopilliseen ajatteluun pohjautuneen vanhemman linnatutkimuksen käsitys Stenbergan ja Sibbesborgin välisestä kronologiasta on siten kenties käännettävä toisinpäin.

VELI-PEKKA SUHONEN

Kulttuurien tutkimuksen laitos,
Arkeologia, Helsingin yliopisto

5. Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Kansallisarkisto, Maanmittaushallituksen kartat

Brotherus, Samuel 1699: Skräddarby, MH B43a 7/1.

Museovirasto Rakennushistorian osasto

Alopaeus, Harry 1994: Sipoon Sibbesborg. Tarkastuskertomus.
Appelgren, Hjalmar 1887: Masku Stenberga. Karttoja ja piirroksia.
Rinne, Juhani 1908b: Masku Stenberga. Kaivauskertomus.
Rinne, Juhani 1909: Sipoon Sibbesborg. Kaivauskarttoja.

Painetut lähteet

Finlands medeltidsurkunder (FMU) I –IV. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. I,. Helsingfors 1910, 1915, 1921, 1924.
Registrum Ecclesine Aboensins eller Åbo Domkyrkans Svartbok (REA). Facsimile version with additions to the 1890 edition. Published by the state archives of Finland. Jyväskylä 1996.

Painamattomat lähteet

Suhonen, V.-P. 1997: Itä-Uudenmaan keskiaikaiset linnat. Painamaton pro gradu-työ. Helsingin yliopisto, arkeologian laitos.

Kirjallisuus

Ailio, Julius 1921: Suomen vanhat linnat. Oma Maa 2. Porvoo.
Anthoni, Eric 1963: Djäkn, Jacob Abrahamssons ätt. Äldre svenska frälseätter, Ättartavlor 1, häfte 2. Stockholm.
Drake, Knut 1993: Stenberga. Castella Maris Baltici 1. Stockholm.
Drake, Knut 1994: Ilkka Kronqvists tolkning av Åbo slotts medeltida byggnadshistoria. Turun linnan tutkimuksia 1. Turun maakuntamuseon raportteja 16. Vantaa.
Fritz, Birgitta 1972, 1973: Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434, 1-2. Stockholm.
Gottlund, C.A. 1860: C.A. Gottlunds resa i östra nyländska skärgården 1860. Hembygden 1910. Helsingfors.
Hiekkanen, Markus 1994a: The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku, a Systematic Classification and Chronology. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 101. Helsinki.
Hiekkanen, Markus 1994b: Stenkyrkorna i Åbo stift under medeltiden. Historisk tidskrift för Finland 1994:3. Helsingfors.
Kerkkonen, Gunvor 1950: Tre seglande bröder. Historisk tidskrift för Finland 1950. Helsingfors
Kerkkonen, Gunvor 1952: De danska korstågens hamnar i Finland. Hist. o. litt. hist. studier 27-28. Helsingfors.
Killinen, K 1878: Kiinteitä muinaisjäännöksiä Maskun Kihlakunnassa. Suomen muinaismuisto-yhtiön aikakauskirja III. Helsinki.
Lovén, Christian 1996: Medeltida borgar och befästningar i det medeltida Sverige. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Antikvariska serien 40. Motala.
Nielsen, Ervin 1972: Har danskarna företagit korståg till Finland. Historisk tidskrift för Finland 1972. Helsingfors.
Oja, Aulis 1966: Maskun historia. Turku.
Pettersson, Bror 1942: Sannolika kulturspår i den nyländska kustfloran. Nordenskiöldsamfundets tidskrift 1942. Helsingfors.
Rinne, Juhani 1908a: Finlands medeltida borgar. Finlands kulturhistoria, medeltiden. Helsingfors.
Rinne, Juhani 1914: Suomen keskiaikaiset mäkilinnat I.

Sipoo Sibbesborg. Harri Nyman 1999

Helsinki.
Rinne, Juhani 1923: Tanskalaisten ristiretket Suomeen linnatutkimuksen valossa. Ylipainos historiallisia tutkimuksia juhlajulkaisusta. Porvoo.
Rinne, Juhani 1932: Pyhä Henrik – Piispa ja marttyyri. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XXXIII. Helsinki.
Ruuth, Johan Wilhelm 1910a: Tanskan keskiaikaisten kronikkojen mainitsemista tanskalaisten ristiretkistä Suomeen 1191 ja 1202. Suomalaisen tiedeakatemian esitelmät ja pöytäkirjat 1910. Helsinki.
Ruuth, Johan Wilhelm 1910b: Lisiä esitelmään tanskalaisten retkistä Suomeen v:ina 1191 ja 1202. Suomalaisen tiedeakatemian esitelmät ja pöytäkirjat 1910. Helsinki.
Ruuth, Johan Wilhelm 1911: Paavi Innocentio III:n ex tuoarum-kirjeestä 30 p:ltä lokakuuta 1209. Historiallinen arkisto XXII, 1. Helsinki.
Ruuth, Johan Wilhelm 1922: Några ord om de äldsta danska medeltidsannaler, som innehålla uppgifter om tågen till Finland 1191 ja 1202. Historiska uppsatser tillägnade Professor Magnus Gottfrid Schybergson 1922. SSLS 100. Helsingfors.
Ruuth, Johan Wilhelm 1925: Tanskalaisten annaalien merkintä Suomen retkestä v. 1191. Historiallinen arkisto XXXIV, 1. Helsinki.
Salminen, Tapio 1998. Tidigare okända medeltida brev från Finland i Revals stadsarkiv. Historisk tidskrift för Finland 1998:3. Helsingfors.
Suhonen, V.-P. 1999: Porvoon Husholmenin alkuperä. Muinaistutkija 4/1999.
Tallgren, A.M. 1933: Suurteos Pyhästä Henrikistä. Historiallinen aikakauskirja. Helsinki.
Voionmaa, Väinö 1911: Keskiajan kruununkartanot Suomessa. Historiallinen arkisto XXII, II. Helsinki.

(Endnotes)

[1] Kehitysopillinen ajattelu näkyy hyvin mm. seuraavissa julkaisuissa: Ailio 1921; Rinne 1908a ja Rinne 1914.

[2] Stenbergasta on käytetty kirjallisuudessa myös Teineperi-muotoa. Mielestäni Stenberga-nimen käyttö on kuitenkin sen keskiaikaisesta juurista johtuen suositeltavaa.

[3] Rinne 1932, s. 91.

[4] Rinne 1908b; Rinne 1932. Juhani Rinteen tutkimukset ovat kaivauskertomukseen kuuluvien valokuvien perusteella kattaneet lähes koko kallion laen. Tietoa linnan kaivausta edeltävästä tilasta antavat Killinen 1878 ja Appelgren 1887.

[5] FMU 1074, 2265, 2328, 2355, 2398, 2417, 3063.

[6] Ks. Lovén 1996, s. 51-52.

[7] FMU 512 (25.7.1346, Hinrichinus); FMU 629 (20/

21.1.1353, Hincicæ); Oja 1966, s. 84.
[8] FMU 619; Voionmaa 1911, s. 25-26.
[9] FMU 1074. "Steynberch."
[10] Anthoni 1963, s. 124.
[11] FMU 2265, 2398, 2417.
[12] Kuningatar Margaretan suhtautumisesta yksityislinnoihin ks. Fritz 1972, s. 163 ja Lovén 1996, s. 45-52.
[13] Kuningatar Margaretan vallan leviämisestä Suomeen ks. FMU 1080 ja Salminen 1998, bilaga, breven 1.
[14] Loven 1996 yleisesti ja erityisesti sivut 272-356.
[15] Rinne 1932, s. 89-93.
[16] Drake 1993, s. 240; Lovén 1996, s. 308-309. Kriittinen aikalaisarvio Rinteen teoriasta Tallgren 1933, s. 39.
[17] FMU 1037.
[18] FMU 962; Lovén 1996, s. 308-309. Rakennuslupaan voidaan yhdistää myös muita linnoja, kuten Porvoon Husholmen ja Sipoon Sibbesborg.
[19] Ks. Drake 1994; Hiekkanen 1994a, s. 225-227; Hiekkanen 1994b, s. 453-458.
[20] Vastaavaan käsityksen ovat esittäneet myös Knut Drake (1993, s. 240) ja Christian Lovén (1996, s. 308-309).
[21] Tietojen lähde ellei erikseen mainita Suhonen 1997.
[22] Brotherus 1699.
[23] Rinne 1923, s. 14-16.
[24] Rinne 1909; Rinne 1923. Sibbesborgin tutkimushistoriasta tarkemmin Suhonen 1997.
[25] Ks. Lovén 1996.
[26] Ks. Lovén 1996, s.185. En ole löytänyt Museoviraston arkistoista tarkempia tietoja ajoituksesta.
[27] Yhteen Rinteen kaivauskarttaan on merkitty talteen otettujen esineiden löytöpaikat.
[28] Alopaeus 1994. Puu oli kaadettu 68,3 % varmuudella vuosina 1300 - 1450 cal. A.D. ja 94,5 % varmuudella vuosina 1275 cal. A.D. - 1520 cal. A.D. ja 1560 cal. A.D. - 1630 cal. A.D.
[29] Tarinasta tarkemmin Kerkkonen 1950.
[30] Gottlund 1860, s. 341-343. C.A. Gottlundin mukaan 80-vuotias paikkakuntalainen Gustaf Andersson kertoi linnanpaikkaa kutsutun aina Storängsbackeniksi, mutta *"dock sade han atta ett Stats Råd Rosvall, som förr bott här på orten, påstått atta å nämda holme fordom bott en benämnd Sibbe."*
[31] Juhani Rinteen esittämälle tanskalaisteorialle on myöhemmin löydetty tukea sekä paikannimistöstä (Kerkkonen 1952) että linnojen kasvistoista (Pettersson 1942, s. 100, 104-105). Molemmissa tapauksissa tutkijat ovat kuitenkin olettaneet Rinteen linnalle antaman ajoituksen olevan oikea. Tästä johtuen muita vaihtoehtoja ei ole pohdittu.
[32] Ruuth 1910a; Ruuth 1910b; Ruuth 1911; Ruuth 1922; Ruuth 1925.
[33] Nielsen 1972.
[34] Porvoon voutikunnan hallintohistoriasta ks. Fritz 1973.
[35] FMU 1037; Salminen 1998, s. 468, bilaga, breven 2. Ks. myös Lovén 1996, s. 183-186.

Viipuri-Karjala

matka on siirretty ensi vuoteen ja numerossa 3/2002 on asiasta enemmän tietoa. Hallitus pahoittelee asiaa, mutta vain kahdeksan innostunutta ilmoittautui matkalle. (KU)

ATTIKAN "KAUNIS KIRKKO", UNOHTUNUT BYSANTTILAINEN KOHDE

Omorfoklisia - Pyhän Georgioksen kirkko ympäristöineen

Hanna-Riitta Toivanen

Attikan bysanttilaisesta kaudesta on säilynyt suhteellisen vähän rakennusjäämistöä nykyaikaan. Yksi muistomerkki on nykyisen Suur-Ateenan alueella sijaitseva keskibysanttilaisen kauden [1] kirkko, kutsumanimeltään "Omorfoklisia" eli "Kaunis kirkko". Nimitys juontuu kreikan sanoista "όμορφος", kaunis, ja "εκκλησία", kirkko, mutta se on omistettu pyhälle Georgiokselle. Selityksensä tämä kutsumanimi saa sisäpuolen vaikuttavista maalauksista, joita parhaillaan entisöidään.

On päätelty, että kyseessä on pienen luostarin katolikon, sillä muuten tällaisen pyhäkön olemassaoloa silloisen Ateenan ulkopuolella ei voi ymmärtää. *(Kuva 1)*. Luostariteoriaa puoltaa kirkon sijainnin lisäksi pyhittäjien ja askeettien suuri osuus kirkon kuvaohjelmassa.[2] Hyvin tärkeä todiste siitä, että kyseessä oli luostarin katolikon, on varhaiskristillisen munkkilaisuuden perustavan hahmon, erämaaisä Antoniuksen esittäminen keskeisellä paikalla pääkirkon kuvaohjelmassa. Tämän askeetin merkitystä Kauniin kirkon ikonografiassa ei voi vähätellä, joten luostariteoriaa, jota muutkin näkökohdat puoltavat, voidaan pitää ainoana oikeana vaihtoehtona. Muut luostarin tutkimattomat jäännökset piilottelevat kätkössä kirkon pohjoispuolella, mutta jotain lienee myös uudempien rakennusten alla.[3]

Attikan Kaunis kirkko voidaan ymmärtää osana kolmea eri kokonaisuutta. Yhtäältä se kuuluu samaan kategoriaan muiden Ateenan ympäristöön rakennettujen keskibysanttilaisten luostarikirkkojen kanssa.[4] Näistä tunnetuimmat ovat Dafnin luostarin katolikon Eleusiin vievän antiikinaikaisen pyhän tien varrella, ja Hymettos-vuoren rinteen luostarikirkot. Toisaalta Omorfoklisia kuuluu ajallisesti ja tyylipiirteiltään Ateenan keskustan keskibysanttilaiseen kauteen ja sillä on paljon yhtäläisyyksiä kaupungin muiden kirkkojen kanssa niin rakenteen, rakennustekniikan kuin koristelunkin suhteen. Jo edellisellä vuosisadalla, 1000-luvulla, olivat Ateenalle tyypilliset kirkot vakiintuneet kaupunkiin. Kolmanneksi, Pyhän Georgioksen kirkko kuuluu niihin harvinaisiin bysanttilaisiin kirkkoihin, joista on löydetty latinalaisvaikutteiset ristiholvit ruoteilla. Näistä kirkoista suurin osa ajoittuu frankkilaiskauteen, mutta Omorfoklisia ei välttämättä kuulu tähänkään ryhmään koska sitä pidetään varhaisempana (eikä se kuulu missään tapauksessa niihin, joissa on bysanttilaiset ristiholvit) joten se jäänee tässä suhteessa yksin.

Varhaiskristilliset ja bysanttilaiset kirkot rakennettiin usein antiikin temppeleiden paikalle, jolloin epäjumalille omistettu alue pyhitettiin uudelleen. Samalla entistä käyttökelpoista rakennusmateriaalia voitiin hyödyntää tehokkaasti. Osa Pyhän Georgioksen kirkon lähistöltä löytyneestä veistetystä materiaalista on peräisin antiikin ajalta eKr., kuten mm. rikkoutunut Pentelin marmorista veistetty hautasteelan jäännös. Hautaveistokappaleiden löytyminen kirkon alueelta todistaa antiikinaikaisen hautausmaan olleen kirkon vieressä sijaitsevalla alueella. [5] Sen sijaan "kierrätetyt", uudelleenkäytetyt veistokappaleet ovat varhaiskristilliseltä kaudelta. Näiden marmorikappaleiden perusteella on päätelty, että tämän säilyneen pyhäkön paikalla on ollut ensin varhaiskristillinen kirkko, [6] mikä vaikuttaa täysin loogiselta.

Pyhän Georgioksen kirkkoa koskevia kirjallisia lähteitä ei tiettävästi ole tiedossa, eikä rakennuksesta ole löytynyt sen ajoitukseen viittaavia piirtokirjoituksia. Toisinaan kirkkojen rakennuttajat ovat jättäneet jonkinlaisen dokumentin jälkeensä, joko kiveen, tiileen tai marmoriin hakatun, tiilistä sommitellun tai maalatun piirtokirjoituksen [7], tai

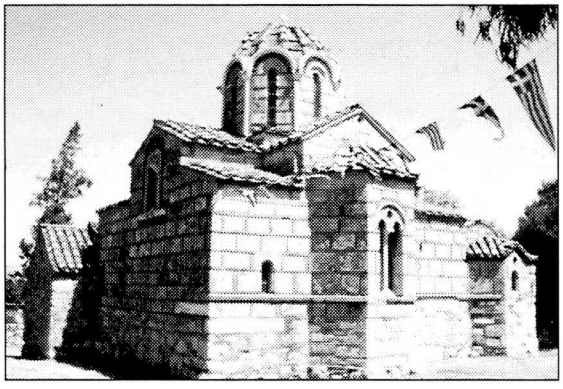

Pyhän Georgioksen kirkko, Galatsi. Yleiskuva koillisesta.

lahjoittajan kuvan. Tässä tapauksessa luostarin perustajaa tai rakennuttajaa ei tunneta. Voidaan silti kysellä, kuka olisi voinut olla tämän hengellisen keskuksen perustaja, rakennuttaja ja rahoittaja. Bysantin hallitsijat täytyy sulkea pois, sillä keisareiden sponsoroimat luostarikirkot olivat huomattavasti mahtavampia ja niiden kuvaohjelmat tehtiin yleensä mosaiikista, jota pidettiin kallisarvoisempana tekotapana kuin maalauksia. Pyhän Georgioksen kirkon perustaja voisi olla joku piispa tai muu kirkonmies, tai korkeassa asemassa oleva maallikko. Arkkitehdistä ja maalareista on vielä vaikeampaa esittää arveluita.

Entä miksi juuri tämä paikka valittiin luostaria varten? Syynä on varmaankin ollut seudun syrjäisyys ja rauhallisuus, mutta koska paikalla on ollut antiikin aikana sakraali funktio, on se täytynyt kristinuskon tultua pyhittää. Joten ensin rakennettiin varhaiskristillinen kirkko, ja sen tuhouduttua toinen, sellaisessa historiallisessa tilanteessa, jonka yksityiskohtia ei luostarin osalta tunneta.

Kirkko on ajoitettu tyylipiirteiden ja analogioiden avulla keskibysanttilaiseen kauteen, 1100 -luvun jälkipuoliskolle [8], mutta mahdotonta ei ole, etteikö sitä olisi voitu rakentaa seuraavallakin vuosisadalla, eli 1200-luvun puolella. Syynä tähän on keskibysanttilaiselle kaudelle ominaisten piirteiden kypsyys ja se seikka, että kirkon todennäköisen rakentamisajankohdan, 1100-luvun loppupuolen, ja maalausten valmistumisajankohdan välillä on yli sadan vuoden aikaero. Säilyneet katto- ja seinämaalaukset kuuluvat Palaiologusten hallituskauteen, eli tarkemmin vuoden 1300 tienoille [9] lukuunottamatta eteistä, narthexia, joka on myöhäisempi lisäys, todennäköisesti turkkilaisvallan ajalta. [10] Tosin narthex on saattanut olla olemassa avoimen stoan muodossa jo aikaisemminkin, joten sen seinät olisi siinä tapauksessa täytetty myöhemmin, mutta katon maalaukset olisivat voineet jo olla olemassa. Yksi tutkimusongelma onkin narthexin maalausten ajoitus. Kirkon arkkitehtuuriin, kuvaohjelmaan ja arkkitehtuurikuvanveistoon kätkeytyy yhä paljon selvittämättömiä ja vastaamattomia kysymyksiä.

Arkkitehtuurin kysymyksiä

Tyypiltään Pyhän Georgioksen kirkko edustaa kaksipylväistä sisäänsuljetun ristin muotoista kirkkotyyppiä [11], mutta yhtä hyvin se voitaisiin luokitella nelipylväisiin. Ristikeskuksen yläpuolella olevaa kupolia kannattaa yhteensä neljä tukipilaria, mutta kahden itäisen ollessa paksummat tai vahvistetut, puhutaan yleensä kaksipylväisestä tyypistä - dikionios, distylos (δικιόνιος). Vaikka kupolin paino jakautuu täällä neljälle pylväälle, siis myös kahdelle läntiselle sirommalle pilarille, painottuu tässäkin kirkossa kahden itäisen pylvään rooli. *(Kuva 2).*

Toisin kuin useimmat varhaiskristilliset kirkot, oli keskibysanttilainen kirkko yleensä kooltaan pieni. Tämän rakennuskompleksin mitat ovat n. 10,52 x 11,02 m. josta varsinaisen kirkkotilan osuus on 5,70 x 5,93 m sisäpuolelta.[12] Eteläinen sivukappeli, parekklesion, tulkittiin alun perin myöhäisemmäksi lisäykseksi [13], mutta uudempi tutkimus pitää sitä kuitenkin alkuperäiseen rakennusvaiheeseen kuuluvana.[14] Perusteina tälle on rakennuksen itäosan, sekä pääkirkon että sivukappelin muurauksen yhtenäisyys ja katkeamattomuus liitoskohdassa, ja itäpuolen ikkunoiden analogiat. [15] Kappelin ikkunan kivikaari muistuttaa prothesiksen (keskusapsiksen pohjoispuolisen) ikkunan kaarta, ja toisaalta pääapsiksen ikkunaa, joista molemmista löytyy pyöreä syvennys keramiikkakoristelua varten *(Kuva 1)* Keramiikkakoristelua ei ole säilynyt. Ristiholveja ruoteilla täydennettyinä löytyy sivukappelin puolelta kaksi. *(Kuva 3)*

Pääkirkon pohjakaavan perustana toimii ristimuoto, jota täydentävät ristivarsien väliin jäävät komerot. Keskusristin sakarat eivät ole yhtä pitkät, vaan itäinen ristivarsi on muita huomattavasti lyhyempi.

Ristisakaroiden väliin jäävät nurkkakomerot on katettu tynnyriholveilla, ja luoteinen puoliympyrän muotoisella holvilla, mutta lounaista komeroa kattaa jostain syystä ruoteeton ristiholvi. Bysanttilainen ristiholvi oli aina puolipyöreä, ja niitä esiintyy ilman ruoteita ja ruoteilla erityisesti Konstantinopolissa ja sen koulukunnan vaikutuspiirissä. Miksi yksi nurkkakomeroista poikkeaa toisista näin ratkaisevalla tavalla? Ratkaisu vaikuttaa kuvaohjelmaankin, sillä puolipyöreälle pohjalle maalataan erityyppinen kuvasommitelma kuin ristiholvien rajaamaan neljännekseen. On vaikea löytää tähän muuta selitystä kuin käytännöllisen, eli sen että ristiholvi olisi muurattu jonkun myöhemmän korjauksen yhteydessä.

Yleensä bysanttilaisen kirkon alttari koostuu kolmesta osasta, kaikkeinpyhimmästä eli bemasta, jota sivuaa pohjoisessa prothesis ja etelässä diakonikon. Tästä kirkosta diakonikon tosin puuttuu täysin, ja ikkunan sijasta itäseinässä on kaareva syvennys. Tämä herättää kysymyksen mahdollisesta reliikistä tai hyvin merkittävästä ikonista, joka on saattanut olla esillä tässä syvennyksessä.

Kirkon kupolin jalusta on ulkoa kahdeksankulmainen, mikä viittaa Konstantinopoliin, samoin kuin molempien apsisten, sekä pääkirkon että kappelin, kolmisivuinen ulkopuoli. *(Kuva 2)* Polygonaalinen apsismuoto oli myös tyypillinen useimmille pääkaupungin kirkoille. Muutamissa Konstantinopolin keskibysanttilaisissa kirkoissa oli kupolin rumpu ulkoa kahdeksankulmainen, joissakin jopa 12-sivuinen, dodekagoni. Kupolirummun nurkkia koristivat siellä sirot puolipylväät. Provinsseihin, kuten Attikaan on kupolin nurkkien puolipylväät mahdollisesti omaksuttu pääkaupungista. Tyypillinen ateenalainen kupoli lepää oktogonaalisen sylinterimäisen rummun päällä, ja sen jokaisella kahdeksalla sivulla on kapea kaari-ikkuna. Ikkunoiden yllä kaartuvien kaarten ulkoreuna on korostettu marmorigeisonilla.[16] Kupolin laki on matalahko, ja se on peitetty tiilillä. Kahdeksansärmäinen kupolin rumpu symboloi Kristuksen ylösnousemusta, viikon kahdeksatta päivää. Pyhän Georgioksen kirkon kupolin rakenne on tyypillinen Ateenan pienille keskibysanttilaisille kirkoille.

Kirkon pääosa on rakennettu säännöllisiksi hakatuista huokoisista kalkkikivilohkareista, jotka on ympäröity kapeilla tiilillä, ts. cloisonné-tekniikalla.

Läntinen ristiholvi ruoteineen, parekklesion.

Ikkunoiden alapuolella kulkevan marmorilistan alapuolella muuraus on epäsäännöllisempää. *(Kuva 1)* Sekatekniikkaa on käytetty myös sivukappelin seinissä, jotka eivät ole niin huolitellut. Kappelin räystään alta löytyy sahateräkuvioitu tiilikoristelista. *(Kuva 4)* Eteläisen yläikkunan ja kupolin ikkunoiden kaaria koristavat sahanteräkuvioiset tiilinauhat. Pohjoista ikkunaa ympäröi samanlainen nauha, joka kiertää koko kaari-ikkunan ympäri eikä vain reunusta sitä. *(Kuvat 4)*

Ensimmäinen ajoitettu sahanteräkuvion muodostama tiilinauha tavataan Boeotiasta Skripoun luostarikirkosta, joka on ajoitettu vuosiin 873 tai 874.[17] Omorfoklisian pohjoisseinän sovellus edustaa tämän koristelun kehittyneempää muotoa, sillä se ei pysähdy ikkunalautaan vaan jatkuu sen viereltä kiertäen koko kaari-ikkunan ympäri. Tapa jättää rakennustelineiden aukot seiniin näkyviin oli puolestaan hyvin tyypillinen pääkaupungin koulukunnan rakentajille.

Kiinnostavaa on toisaalta paikallisen perinteen ja pääkaupungin koulukunnan, sekä varhaisen läntisen vaikutuksen kohtaaminen kirkon arkkitehtuurissa. Vaikka sivukappelin ristiholvien kaaret ovatkin puolipyöreät eivätkä suipot, ne kuuluvat läntiseen perinteeseen, varsinkin kun itäisemmän ristiholvin ruoteiden yhtymäkohdassa on lakikivenä goottilaistyylinen rosetti. Kuinka tämä ratkaisu on mahtanut syntyä, varsinkin kun frankit valloittivat Ateenan vasta 1205 ?

Anastasios Orlandos ajoitti 1921 pääkirkon 1000-luvulle, ja sivukappelin 1200-tai 1300-luvulle.[18] Myöhemmin H. Megaw siirsi molempien ajoituksen 1100-luvun loppupuolelle, tarkemmin sen 3. neljännekselle. [19] Yhtenä argumenttina Megawilla

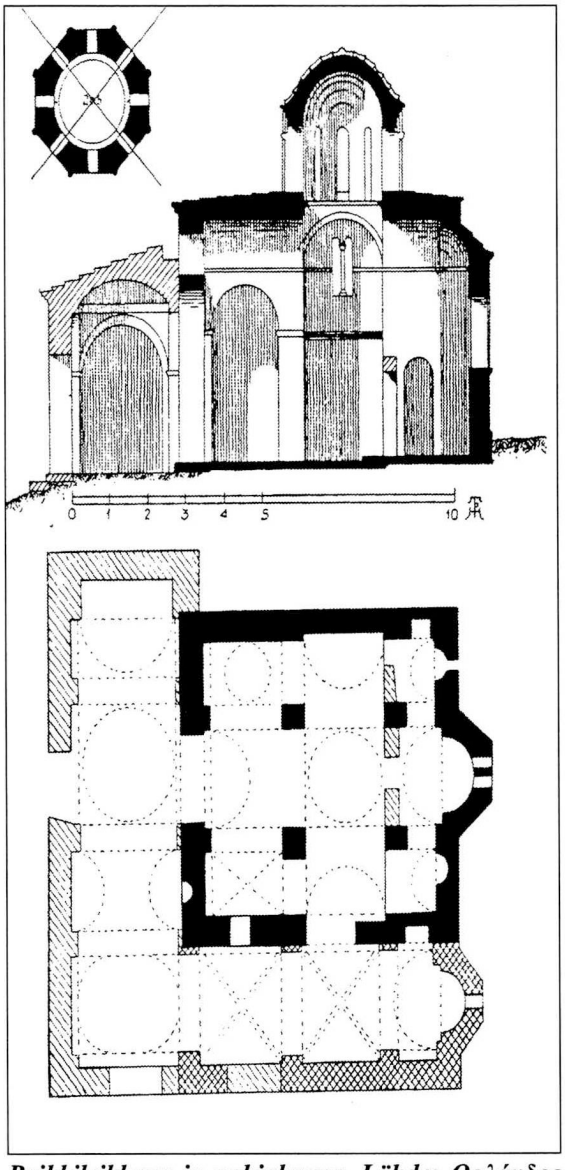

Poikkileikkaus ja pohjakaava. Lähde: Ορλάνδος A., Η Όμορφη Εκκλησιά, Αθήναι, 1921.

oli kapeat leikatut tiilet, jotka oli sovitettu cloisonné-muuraukseen, ja jotka Omorfoklisiassa sopisivat yhteen 1100-luvun loppupuolen ajoituksen kanssa. [20] Koristeellisesti leikattuja tiiliä löytyy kirkosta vain kolme; kaksi niistä esiintyy vaakasuorissa tiilisaumoissa, ja kaikissa on sama kuvio.[21]

Haralambos Bouras vahvisti väitöskirjassaan vuodelta 1965 ristiholvien ruoteineen kuuluvan mitä todennäköisimmin samaan ajanjaksoon kirkon rakentamisajankohdan kanssa.[22] Yksittäiset "latinalaiset" ristiholvit muuten täysin bysanttilaisessa kirkossa Attikassa voivat hänen mukaansa olla selitettävissä Normannien Sisilian ja Attikan välisillä 1100-luvun suhteilla. [23] Vaikka normannit olivatkin sotaisia, kuten 1147 hyökkäys osoitti, on luultavasti ollut myös rauhanomaista kanssakäymistä. Vaikutteet ovat tiettävästi kulkeneet kaupankäynnin mukana jo ennen frankkilaisvalloitusta, ja siksi kahden goottilaisia muistuttavan ristiholvin olemassaolo ei välttämättä ole ristiriidassa kirkon 1100-luvun ajoituksen kanssa. Tosin ei ole mahdotonta tarkistaa kirkon ajoitusta 1200-luvun puolelle frankkilaiskauteen, koska rakennuksessa toistuvat kypsinä kaikki ne keskibysanttilaiselle kaudelle tyypilliset piirteet, jotka olivat olleet käytössä viimeistään edellisellä vuosisadalla. Näitä ovat em. cloisonné-tekniikka, sahateräkuvioitu tiiligeison sivukappelin räystään alla ja tiilinauhat pohjoispuolen ikkunan ympärillä - ja erityisesti se seikka, että koristenauhat kiertävät koko ikkunan eivätkä pysähdy ikkunalaudan tasolle. Muita tällaisia piirteitä ovat keramiikkakoristelua varten ikkunoiden yläpuolelle jätetyt pyöreät syvennykset *(Kuva 4)* sekä ristiholvit, ilman ruoteita että ruoteiden kanssa. Kaikenkaikkiaan, Galatsin Pyhän Georgioksen kirkko on voitu rakentaa jo 1100-luvulla, mutta aivan yhtä hyvin 1200-luvun puolella.

Arkkitehtuurikuvanveisto

Ateenan bysanttilaisille kirkoille oli tunnusomaista hyvin runsas ja korkeatasoinen arkkitehtuurikuva nveisto. Tämä selittyy osittain marmorin suurella tarjonnalla. Kaikki veistokappaleet eivät ole säilyneet paikoillaan kirkoissa. Veistokappaleita olivat pylväänkapiteelien lisäksi ikonostaasin eli templonin rakenteet, ovien päällyslaatat, puolipylväät, ikkunoiden ja ovien pielet, erilaiset listat ja välipuut.

Erityisesti Pyhän Georgioksen kirkon päälaivan muurauksessa näkyy vanhempia elementtejä, kuten kookas koillisnurkkaan sijoitettu marmorilaatta ulkoseinässä. Valkoisesta marmorista tehty laatta on koristeltu ristimuodolla, jota reunustavat lehvät, joten sen täytyy olla peräisin kirkkoa edeltäneestä varhaiskristillisestä pyhäköstä. Näyttää siltä, että kirkon sisätilassakin olisi hyödynnetty varhaiskristillistä materiaalia, kuten ovensuunurkkaan muurattu, mahdollisesti varhaiskristillinen, ristillä ja lehvillä kuvioitu kapiteeli osoittaa. *(Kuva 5)*. Sen sijaan niin sisä- kuin

ulkoseinälläkin kulkevat vaakasuorat marmorilistat ovat peräisin keskibysanttilaiselta kaudelta, mikä näkyy niiden kuvioinnissa. Karniisit on kuvioitu taidokkaasti. Ainakin sisäpuolen koristelistat ovat olleet maalatut, josta todistavat osittain säilyneet värit. Koristeaiheina ovat viiniköynnös rypäleineen, tai juoksevat ornamentit. Horisontaaliset karniisit, jotka jakoivat seinäpintoja osiin, olivat tyypillisiä Konstantinopolin keskibysanttilaisen kauden kirkkojen seinäpintojen jäsentelylle.

Maalaukset

Pyhän Georgioksen kirkon maalaussykli on ajoitettu Palaiologosten aikakaudelle [24] eli 1200-luvun kahdelle viimeiselle vuosikymmenelle [25] tai vuoden 1300 tienoille.[26] Näiden kahden näkemyksen ero on mitätön, mutta sitäkin suurempi on ero kirkon rakentamisajankohdan ja maalausten valmistumisajankohdan välillä. Vaikka kirkkojen kuvaohjelma usein onkin kirkkorakennusta myöhäisemmältä ajalta, nousee tässä tapauksessa jälleen esiin kysymys siitä, että olisiko Omorfoklisia sittenkin frankkilaiskaudelta. Mikäli näiden maalausten alta paljastuisi vanhempi maalauskerros, se selittäisi pitkän viiveen kirkon valmistumisajankohdan ja kuvaohjelman valmistumisen välillä.

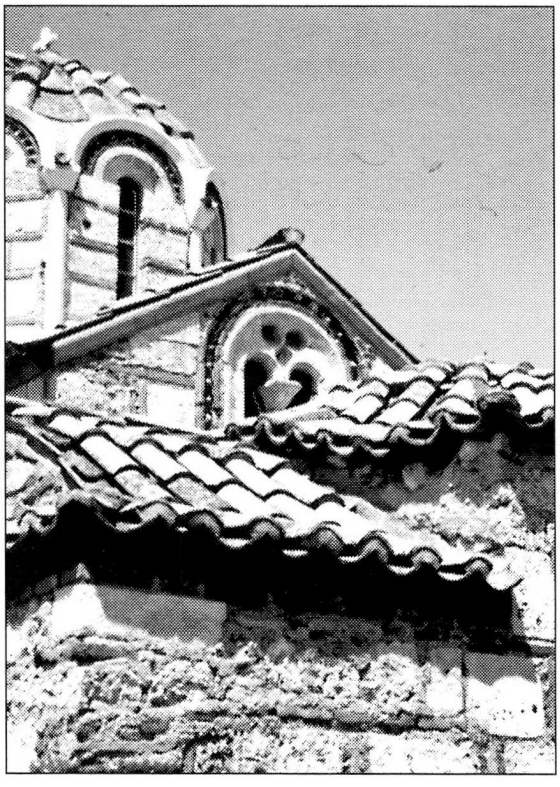

Pyöreät syvennykset keramiikkakoristelua varten, takana kupoli, räystään alla sahanterägeison.

Kirkkokompleksin kuvaohjelma on hyvin runsas ja rikas, ja aiheiden sijainti tarkoin harkittu. Kuvaohjelma peittää kaikki seinäpinnat ja katon eri osat, lukuunottamatta tietenkin tuhoutuneita kohtia. Aihepiireinä ovat kohtaukset Kristuksen ja Neitsyt Marian elämästä, Vanhasta Testamentista ja Pyhän Georgioksen marttyyrio.Vanhan Testamentin tapahtumat, kuten Bileamin aasin enkelinäky, Aabrahamin uhri, sekä Kolme miestä tulisessa pätsissä, on sijoitettu narthexiin samoin kuin osia Neitsyt Marian elämästä. Sen sijaan Neitsyt Marian kuolonuneennukkuminen on esitetty kirkon keskustilassa pohjoisella seinällä. Sekä tämä joukkokohtaus, samoin kuin parekklesionin Ehtoollisen asettaminen ovat kompositioltaan äärimmäisen taidokkaita, ja väreiltään loistavia. Kirkkosalissa alhaalla seinissä on juovikasta marmorointia jäljittelevää koristelua. Tämä maalaustapa imitoi pääkaupungin marmorikoristeista arkkitehtuurikoristelua.

Pyhän Georgioksen kärsimyksiä esittävät maalaukset - joiden ajoitus on ongelma - on ehkä tarkoituksellisesti sijoitettu kauemmas kaikkeinpyhimmästä, ulommas, narthexiin. Siellä marttyyri nähdään Diokletianuksen edessä, vankilassa ja teilipyörään sidottuna. Sen sijaan Pyhän Georgioksen taistelukohtaus lohikäärmettä vastaan esitetään ikonostaasissa pyhän oven vasemmalla puolella. Hänet on esitetty voittoisana sankarina, jota Jumalan käsi ylhäältä siunaa. Lohikäärmeen ruumis ei ole kokonaan säilynyt, lähinnä kita ja siivet erottuvat. Ruskeanpunaisen ja sinisen sävyt hallitsevat hillittyä väriasteikkoa. Kirkon nimikkopyhän kasvoja eivät ole tuhonneet turkkilaiset, vaan paikalliset kristityt uskoen aikoinaan, että maalauksen osilla on parantava vaikutus.

Kirkkosali on varattu lähinnä kohtauksille Kristuksen elämästä, ja pyhien hahmoille. Päätilassa nähdään Kristuksen kirkastuminen, Getsemane, Lasaruksen kuolleista herättäminen,

Marmorikapiteeli kirkkotilan ovensuussa.

Ratsastus Jerusalemiin, Tuonelaan laskeutuminen ja Helluntai. Keskuskupolin sisäpinnalla on Kristus Pantokratorina, maailmanvaltiaana, joka pitelee käsissään evankeliumikirjaa, ja on kohottanut toisen kätensä siunaavaan eleeseen. *(Kuva 6)* Häntä ympäröivät alempana enkelien, profeettojen ja pyhien hahmot, pendentiiveissä neljä evankelistaa. Pelopon-nesoksella Manissa on erään pienen kaksipylväskirkon, Hagitrian (Lyhennys nimestä Hodigitria, Tiennäyttäjä) Deisis-sommitelman Kristushahmolla havaittu yhtäläisyyksiä tämän Galatsin kirkon kupolin Pantokratorin kanssa. Kasvojen ja parran muoto muistuttavat kummassakin toisiaan.[27] Hagitrian Deisis-sommitelman Kristushahmo ajoittuu todennäköisesti 1200-luvun loppuvaiheille.[28]

Pyhän Georgioksen kirkon joidenkin maalausten tekotapa viittaa Makedoniaan, [29] ja niihin Thessalonikin mestarien töihin, jotka työskentelivät Ohridin Peribleptos-kirkossa, nykyisessä Pyhän Kleemens Ohridilaisen kirkossa. [30] Heistä tunnetaan kaksi nimeltäkin, Mihail ja Eytykhios Astrapas, jotka työskentelivät Ohridissa 1295.[31] Kukaan ei kuitenkaan ole pystynyt esittämään mitään väitteitä kirkon maalareista. Kaikenkaikkiaan kirkon maalaukset ovat sommittelultaan taidokkaita, väreiltään kirkkaita ja tunneilmaisultaan rikkaita. Kuvien valinta ja sijoitus on harkittua ja se näyttää seuraavan toisaalta bysanttilaisille kirkoille kaanonina olevaa linjaa, jonka mukaan kupoli on Kristuksen paikka ja ylhäällä holveissa esitetään tietyt Uuden Testamentin tapahtumat. Kirkon suojelija Pyhä Georgios on esitetty ikonostaasissa pahuuden voittajana, jonka puoleen voi kääntyä esirukouksia pyytäen. Epäselvää sen sijaan on, mitä oli kaikkeinpyhimmän vieressä, diakonikonin paikalle sijoitetussa seinäkomerossa.

Omorfoklisia keskibysanttilaisessa taidehistoriassa

Pyhän Georgioksen kirkon asema taidehistoriassa on kiinnostava sen arkkitehtuurin ja kuvaohjelman sisältämien ratkaisemattomien kysymysten vuoksi. Kirkon arkkitehtuurilla on yhtymäkohtia sekä Ateenan keskustan keskibysanttilaisiin kirkkoihin, mutta myös Attikan toisiin luostarikirkkoihin. Lisäksi sivukappelin ruoteelliset ristiholvit, jotka eivät ole bysanttilaiset, mutta eivät todennäköisesti myöskään frankkilaiset, todistavat mahdollisesti varhaisesta läntisestä normannien vaikutuksesta alueella.

Kirkon arkkitehtuurissa on vaikutteita, jotka ovat peräisin silloisesta pääkaupungista, mutta jotka ovat jo ennen 1100-luvun loppupuolta muotoutuneet ja vakiintuneet perinteeksi nykyisen Kreikan alueella. Näitä ovat kolmisivuinen apsisten muoto, sekä oktogonaalinen kupolin

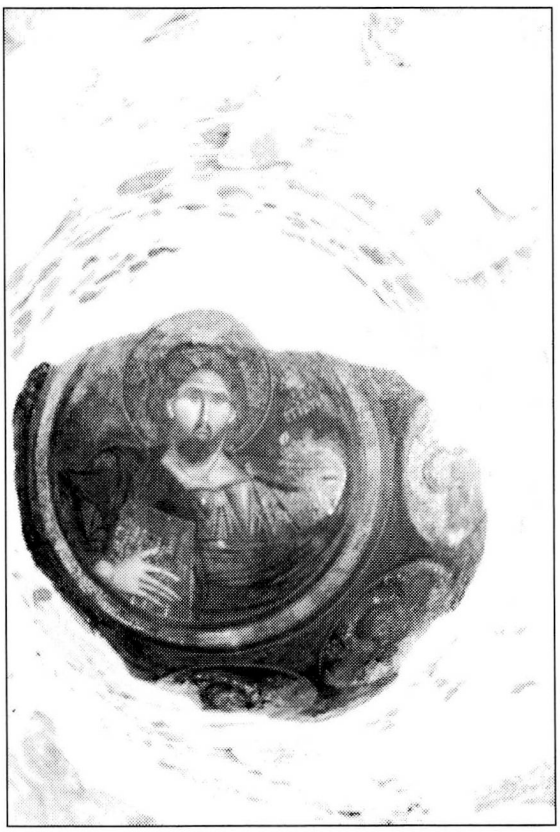

Kristus Pantokrator, kupoli.

rumpu, sirot puolipylväät kupolin ikkunoiden välissä, ulkona ja sisällä pääkirkossa kulkevat horisontaaliset marmorikoristelistat, sekä tapa jättää rakennustelineiden aukot seiniin näkyviin. Paikallista käytäntöä ilmentävät kirkon tyyppi, yksinkertainen sisäänsuljettu ristipohja, joka on tulkittu kaksipylväiseksi, ja jota kattaa yksi, tyypillinen ateenalainen kupoli. Muita paikallisia piirteitä ovat rakennuksen hyvin kapeat ikkunat sekä muurauste kniikat. Huomionarvoisia ovat cloisonné-muurauksen yhteydessä esiintyvät kolme leikattua koristetiiltä. Muiden koulukuntien vaikutus ei siis ole ollut Omorfoklisian rakentajille vierasta, mutta rakennuskohteena se on silti hyvin tyypillinen paikallisen koulukunnan työn tulos. Kirkon kuvaohjelman suunnittelijat ja toteuttajat ovat tunteneet hyvin ajankohdan maalaustavat ja -käytännöt. Ikonografinen ohjelma seuraa kaanonia, joka sallii tietyn luovan vapauden, jota Galatsin kirkossa on sovellettu.

Attikan Pyhän Georgioksen kirkko on niitä harvoja ateenalaisia kirkkoja, joiden välitön lähiympäristö on säilynyt lähes koskemattomana, ja jota ympäröivä alue olisi ensinnäkin kaivettava esiin, tutkittava ja dokumentoitava. Ympäristön lisäksi kirkon arkkitehtuuri, maalaukset, arkkitehtu urikuvanveisto, graffitit ja historia antaisivat aihetta uudemmalle tutkimukselle.

Hanna-Riitta Toivanen tekee väitöskirjaa Helsingin yliopiston Taiteiden tutkimuksen laitokselle aiheesta "Konstantinopolilaiset vaikutteet bysanttilaisessa kirkollisessa arkkitehtuurissa keskibysanttilaisella kaudella 843-1204". Tällä hetkellä hän opiskelee Suomen Ateenan instituutissa.
h_toivanen@hotmail.com

(Endnotes)

[1] Keskibysanttilaisella kaudella käsitetään ajanjaksoa Bysantin ikonoklasmin loppumisen ja Konstantinopolin latinalaisvalloituksen välillä, eli 843 - 1204.

[2] Ορλάνδου Αναστ. Κ., Η Όμορφη Εκκλησιά, 1921, Αθήναι, 5.

[3] Ορλάνδου Αναστ. Κ., Η Όμορφη Εκκλησιά, 5-6.

[4] Μπούρας Χαράλαμπος, Βυζαντινή & Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, 2001, Αθήνα, 128.

[5] Ορλάνδου Αναστ. Κ., Η Όμορφη Εκκλησιά, 2-3.

[6] Ορλάνδου Αναστ. Κ., Η Όμορφη Εκκλησιά, 4,5.

[7] Kalopissi-Verti Sophia, Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-century Churches of Greece, Wien, 1992, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophish-Historische Klasse Denkschriften, 226. Band; 23.

[8] Megaw H., The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches, Annual of the British School at Athens XXXII (BSA 32), 1931-1932, 1934, London, 90-130, 114-115, 114-115 (4), 129; Μπούρας Χ., Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, 1965, (Δημοσιεύματα του Άρχαιολογικού Δελτίου, αρ.5),68; ___Μπούρας Χαράλαμπος, Μεσοβυζαντινή Αθήνα - πολεοδομία και αρχιτεκτονική; Αθήναι από την κλασσική εποχή εως σήμερα (5ος αι. π.Χ. - 2000 μ.Χ.), Εκδοτική επιτροπή Χαράλαμπος Μπούρας, Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, Κωνσταντίνος Σπ. Σταΐκος, Ευή Τουλούπα, 2000, Αθήνα, 220-245, 232; Βασιλάκη-Καρακατζάνη Αγάπης, Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησίας στην Αθήνα, Αθήνα, 1971, 7.

[9] Χατζηδάκη Νανώ, Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Αθήνας; Αθήναι από την κλασσική εποχή εως σήμερα (5ος αι. π.Χ. - 2000 μ.Χ.), Εκδοτική επιτροπή Χαράλαμπος Μπούρας, Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, Κωνσταντίνος Σπ. Σταΐκος, Ευή Τουλούπα, 2000, Αθήνα, 246-279, 270.

[10] Ευρετηρίον των μεσαιωνικών μνημείων, Τεύχος Γ', υπο Α. Ορλάνδου, Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος τών Αθηνών και τών κλιτυών Ύμηττου - Πεντελικού - Πάρνηθος και Αιγαλεώ, εν Αθήναις 1933; Ευρετηρίον των Μνημείων της Ελλάδος, εκδιδομένον επιμελεία Κ. Κουρουνιώτη - Γ.Α. Σωτηρίου,134-135, 136 είκ. 175; 135;
Βασιλάκη-Καρακατζάνη, 7.

[11] Ευρετηρίον,134; Tabula Imperii Byzantini, herausgegeben von Herbert Hunger, Band 1, Hellas und Thessalia, von Johannes Koder und Friedrich Hild, Register von Peter Soustal, Wien, 1976. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophish-Historische Klasse Denkschriften, 125 Band, Galatsi, 160.

[12] Ορλάνδου Αναστ. Κ., Η Όμορφη Εκκλησιά, 6, 18.

[13] Ορλάνδου Αναστ. Κ., Η Όμορφη Εκκλησιά, 41; Βασιλάκη-Καρακατζάνη, 7.

[14] Megaw H., The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches, 114 - 115 (4).
Μπούρας Χ., Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, 1965, (Δημοσιεύματα του Άρχαιολογικού Δελτίου, αρ.5), 68; Βασιλάκη-Καρακατζάνη,7.

[15] Megaw H., The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches, 114 -115 (4).

[16] Μπούρας Χαράλαμπος, Βυζαντινή & Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, 2001, Αθήνα, 124.

[17] Βοκοτοπούλου Παναγιώτου, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεαν Ελλάδα και την Ηπειρόν, από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος, 1992, Θεσσαλονίκη, 169.

[18] Ορλάνδος Α., Η Όμορφη Εκκλησιά, 41; Ευρετηρίον, 135.

[19] Megaw H., The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches, 114-115, 114-115 (4), 129; Μπούρας Χ., Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, 1965, (Δημοσιεύματα του Άρχαιολογικού Δελτίου, αρ.5),68 (288).

[20] Megaw H., The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches, 113,113 (5), 113 fig.4.1, 114 - 115.

[21] Megaw H., The Chronology of Some Middle-Byzantine

Churches, 113,113 (5).
[22] Μπούρας Χ., Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, 1965, (Δημοσιεύματα του Άρχαιολογικού Δελτίου, αρ.5),68;
Βασιλάκη-Καρακατζάνη, 7.
[23] Μπούρας Χ., Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, 1965, (Δημοσιεύματα του Άρχαιολογικού Δελτίου, αρ.5),68.
[24] Tabula Imperii Byzantini, Band 1, Hellas und Thessalia, 160.
[25] Βασιλάκη-Καρακατζάνη, 113.
[26] Χατζηδάκη Νανώ, 270.
[27] Δρανδάκη Νικολάου Β., Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μανής, Αθήναι, 1995, 255, kuvat 32,35.
[28] Δρανδάκη Νικολάου, 255.
[29] Βασιλάκη-Καρακατζάνη, 113.
[30] Χατζηδάκη Νανώ, 272.
[31] Χατζηδάκη Νανώ, 270,272.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS:

Βασιλάκη-Καρακατζάνη Αγάπης, Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησίας στην Αθήνα, Αθήνα, 1971.
Βοκοτοπούλου Παναγιώτου, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεαν Ελλάδα και την Ηπειρόν, από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος, 1992, Θεσσαλονίκη.
Δρανδάκη Νικολάου Β., Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μανής, Αθήναι, 1995.
Ευρετηρίον των μεσαιωνικών μνημείων, Τεύχος Γ΄, υπο Α. Ορλάνδου, Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος τών Αθηνών και τών κλιτυών Ύμηττου-Πεντελικού-Πάρνηθος και Αιγαλεώ,
εν Αθήναις 1933; Ευρετηρίον των Μνημείων της Ελλάδος, εκδιδομένον επιμελεία
Κ. Κουρουνιώτη - Γ.Α. Σωτηρίου.
Kalopissi-Verti Sophia, Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-century Churches of Greece, Wien, 1992. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophish-Historische Klasse Denkschriften, 226. Band.
Megaw H., The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches, Annual of the British School
at Athens XXXII (BSA 32), 1931-1932, 1934, London, 90-130.
Μπούρας Χ., Βυζαντινά σταυροθόλια με νευρώσεις, 1965, (Δημοσιεύματα του Άρχαιολογικού Δελτίου, αρ.5).
Μπούρας Χαράλαμπος, Βυζαντινή & Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, 2001, Αθήνα.
Μπούρας Χαράλαμπος, Μεσοβυζαντινή Αθήνα - πολεοδομία και αρχιτεκτονική;
Αθήναι από την κλασσική εποχή εως σήμερα (5ος αι. π.Χ. - 2000 μ.Χ.), Εκδοτική επιτροπή Χαράλαμπος Μπούρας, Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, Κωνσταντίνος Σπ. Σταΐκος, Ευή Τουλούπα,
2000, Αθήνα, 220-245.
Ορλάνδος Α., Η Όμορφη Εκκλησιά, Αθήναι, 1921.
Tabula Imperi Byzantinii, herausgegeben von Herbert Hunger, Band 1, Hellas und Thessalia, von Johannes Koder und Friedrich Hild, Register von Peter Soustal, Wien, 1976. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophish-Historische Klasse Denkschriften, 125. Band.
Χατζηδάκη Νανώ, Ψηφιδωτά και τοιχογραφίες στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Αθήνας; Αθήναι από την κλασσική εποχή εως σήμερα (5ος αι. π.Χ. - 2000 μ.Χ.), Εκδοτική επιτροπή Χαράλαμπος Μπούρας, Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, Κωνσταντίνος Σπ. Σταΐκος, Ευή Τουλούπα, 2000, Αθήνα, 246-279.

KIITOKSET

Johtaja Eleni Ghini-Tsofopoulou, Attikan Bysanttilaisen Arkeologian I Eforia, Ateena.
Arkeologi Haris Koilakou, Attikan Bysanttilaisen Arkeologian I Eforia, Ateena.
Tri Anna Lambropoulou, Bysantin tutkimuksen keskus, Kansallinen tutkimussäätiö, Ateena.

VALOKUVAT KIRJOITTAJAN, 2002.

LUUAINEISTON TALTEENOTTO JA KÄSITTELY HISTORIALLISEN AJAN KAIVAUKSILLA

Auli Tourunen

Historiallisen ajan kaivauksilla löytyviin suuriin luumääriin on usein suhtauduttu hyvin välinpitämättömästi. Luiden arvoa löytöinä ja niissä piileviä mahdollisuuksia ei ole aina täysin ymmärretty eikä osteologisiin analyyseihin ole varattu rahaa kaivausbudjeteissa. Toisaalta Suomessa ei ole ollut riittävästi arkeo-osteologiaan perehtyneitä henkilöitä, jotka olisivat voineet suorittaa luuanalyysejä talteenotetuista luista. Näin luut ovat jääneet löytöluetteloon lyhyeksi maininnaksi ja – kirjaimellisesti - varaston nurkkaan homehtumaan. Tämän vuoksi historiallisen ajan luuaineistojen tutkimus on jäänyt hyvin vähäiseksi Suomessa Keski-Eurooppaan ja Ruotsiin verrattuna. Tämä on harmillista, sillä luuaineistot sisältävät valtavasti informaatiota sekä eläimistä, joiden luista aineisto koostuu, että ihmistoiminnasta, joka on vaikuttanut luiden kerrostumiseen. Luuaineistojen tarjoamista mahdollisuuksista ovat kirjoittaneet mm. Niklas Söderholm ja Pirkko Ukkonen (1998).

Tämän artikkelin tarkoituksena on esittää uusia näkökulmia luuaineiston talteenottoon ja käsittelyyn historiallisen ajan kaivauksilla. Koska arkeo-osteologien määrä Suomessa on kasvamassa samoin kuin yleinen tietoisuus luuanalyysien tarjoamista mahdollisuuksista, on arkeologien hyvä olla tietoisia luuaineiston laatuun ja myöhempään käsiteltävyyteen vaikuttavista seikosta.

Talteenotto

Talteenottotekniikoilla on hyvin suuri vaikutus luuaineistosta myöhemmin saatavan tiedon määrään ja laatuun. Luuaineisto vääristyy karkean seulontatekniikan vuoksi pienten luiden jäädessä löytymättä. Luuaineistossa pienten luiden puuttuminen saattaa aiheuttaa suuria muutoksia lajien runsaussuhteissa ja anatomisessa jakaumassa. Sebastian Payne (1972) osoitti jo 70-luvulla seulonnan merkityksen luotettavien luuaineistojen keräämisessä. Gordonin (1993) Hawajilla suorittamassa seulontakokeilussa paljastui erittäin merkittävä ero ¼ tuuman (n.6 mm) ja 1/8 tuuman (n. 3 mm) seulakokojen antamissa kalojen lajijakaumassa. Nämä kaksi aineistoa antoivat täysin erilaisen kuvan alueen elinkeinostrategiasta. Suuri seulakoko vaikuttaa myös yleisimpien kotieläinten (nauta, lammas, vuohi, sika) luiden anatomiseen jakaumaan ja jopa eri lajien yleisyyteen aineistossa. (Tourunen 2002) Jo kaivauksia suunniteltaessa olisi hyvä harkita, millaisiin kysymyksiin haluaa tulevaisuudessa vastauksia. Mikäli kaivauspaikan luonteesta johtuen esimerkiksi kalan tai lintujen (riistan) käyttöön liittyvät kysymykset ovat olennaisia, on tällöin syytä kiinnittää erityistä huomiota seulonnan riittävään tarkkuuteen.

Historiallisen ajan kaivauksilla törmätään usein laajoihin sekoittuneisiin maakerroksiin joiden konteksti ja ajoitus ovat epämääräisiä. Tällaisista kerroksista löytyneiden luiden käsittelyssä kannattaa arvioida niiden informaatioarvo. Mikäli luuaineistoa kaivauspaikalta on vähän, kaikki luut tulevat sekoittuneista kerroksista tai kaivauskohteen luonne on sinällään suljettu (esim. linna tai kartano), saattavat nämä luut olla arvokkaita tietolähteitä esimerkiksi paikalla käytetystä lajistosta. Suurimittaisilla kaupunkikaivauksilla pahasti sekoittuneiden kerrosten luut eivät välttämättä kerro mitään uutta paikan luonteesta. Sekoittuneen maan joukossa saattaa tietysti olla luita, jotka ovat mielenkiintoisia sinällään jopa ilman tarkkaa ajoitus- tai kontekstitietoa, esimerkiksi ihmisen tai karhun luita. Mikäli kaivauksilla työskentelee osteologi, voi hän käydä nämä luut nopeasti läpi, ottaa tarvittaessa mielenkiintoisimmat luut talteen ja heittää loput jo kaivausaikana menemään. Toinen mahdollisuus on palkata osteologi tähän työhön jälkityövaiheessa. Useat eri kaivaukset voisivat ehkä yhdistää voimansa osteologin palkkakuluja varten aina syksyisin kunnes museovirastoon saadaan oma valtionosteologi.

Valitettavasti aika ja resurssit eivät aina salli huolellisinta toivottavaa luuaineiston talteenottoa. Luiden kerääminen, käsittely ja säilyttäminen vievät

aina aikaa ja rahaa. Jotta näille rahoille saataisiin mahdollisimman paljon vastinetta, kannattaa kiinnittää huomiota talteenotetun aineiston laatuun. On mielekkäämpää maksaa runsaasti informaatiota sisältävän aineiston kuin puutteellisesti seulotun ja talteenotetun aineiston käsittelystä. Seuraavat perusasiat huomioimalla voidaan päästä laadukkaaseen aineistoon kohtuullisen edullisesti.

Seulontatavan taltiointi: Käytetty seulontatekniikka ja tarkkuus (seulakoko) on merkittävä jokaisen yksikön kohdalla ylös. Tämä helpottaa huomattavasti myöhempää aineiston arviointia, jolloin kahden eri yksikön tai jopa eri aikakausien väliset erot saattavat paljastua seulontatekniikasta johtuviksi. Mahdollisimman yhdenmukainen seulonta tekee myöhemmät yksikköjen ja aikakausien väliset vertailut helpommiksi ja varmemmiksi.

Seulakoon merkitys: 1 cm seulat luovat harhakuvan "seulotusta" aineistosta. Tosiasiassa näitä seuloja käyttämällä saadut aineistot ovat pahoin vääristyneitä, ja useita mielenkiintoisia kysymyksenasetteluja mm. lintujen, kalojen ja riistan yleisyydestä jää analyysimahdollisuuksien ulkopuolelle. Jopa nautojen, lampaiden, sikojen ja vuohien anatomiset jakaumat vääristyvät pahoin ja eläinlajisuhteet muuttuvat. (Tourunen 2002) Pienten luiden talteenotto saattaa tuntua ajan ja rahan haaskaukselta, mutta esimerkiksi Bruce Levitanin (1979: 8) seulontakokeissa jopa 35% 4 mm seulasta läpi menneistä luista voitiin tunnistaa! Mikäli maa-aines on liian karkeaa hienoimmilla seulaverkoilla seulottaviksi, olisi harkittava pöytäseulontaa.

Seulakokeet: Mikäli resurssit eivät riitä mittaviin vesiseulontoihin, olisi hyvä suorittaa mielenkiintoisimmista yksiköistä seulontakokeita. Tehokkain tapa on vesiseulonta, mutta otantaa voidaan suorittaa myös hyvin hienolla kuivaseulalla (esim. 1 mm). Näiden seulontojen tulokset kannattaa säilöä erillisiin pusseihin, jotta niitä voidaan myöhemmin vertailla varsinaisessa seulonnassa saatuihin tuloksiin.

Käsittely

Varsinkin suurimittaisilla kaivauksilla on yksinkertaisinta käsitellä ja puhdistaa kaikki löydöt, myös luut, heti kentällä. Ensinnäkin puhdistuksen yhteydessä voidaan poistaa vääriin löytökategorioihin päätyneet löydöt ja säilöä ne asianmukaisesti. Kentällä luiden joukkoon päätyvien esineiden määrä on yllättävän suuri. Luiden joukosta löytyy pääosin rautanauloja ja pieniä keramiikan- tai lasinsiruja sekä luonnollisesti luuesineitä. Varsinkin olosuhteiden vaikeutuessa (pimeys, märkyys, kylmyys ja kura) löytöjen tunnistaminen kentällä vaikeutuu ja luiden joukkoon päätyy valtavasti erityiskäsittelyä vaativia esineitä. Luiden joukosta voi löytyä esimerkiksi kolmijalkapadan jalkoja, liitupiipun varsia ja jopa kokonaisia pesiä, lasiastioiden osia, pieniä rautaesineitä (heloja, solkia), puuastioiden vanteita, kangasta ja nahkaa. Mikäli luita ei kenttävaiheen jälkeen käsitellä lainkaan, löytyvät nämä esineet vasta osteologin työpöydällä. Tällöin osa orgaanisesta aineksesta on jo kuivunut pilalle (nahka, puu, kangas) ja yksikön tulkinta sekä ajoitus on muodostettu ilman luiden joukkoon päätyneitä esineitä.

Luut, niin kuin kaikki muutkin löydöt, tulee puhdistaa ennen varastointia. Pesu on tehokkain tapa puhdistaa suuria luumääriä olettaen, että luiden kunto sen sallii. Jopa melko huonokuntoiset luut voidaan pestä varovasti. Pesun aikana tulee huolehtia, etteivät pienikokoiset luut huuhtoudu pois pesuveden mukana esimerkiksi kaatamalla pesuvesi tiheän seulan läpi.

Luiden kannalta pesu olisi hyvä suorittaa jo kentällä ennen kuin luut ehtivät kuivua. Kuivuminen rasittaa luuta, ja luiden pitäisi aina antaa kuivua hitaasti. Auringossa kuivaamista tulisi siis välttää. Mikäli luut pestään myöhemmin niiden täytyy homehtumisen estämiseksi antaa kuivua ennen väliaikaispakkausta. Jo kuivuneita luita ei kannata liottaa vedessä, vaan ne tulee pestä ripeästi ennen kuin ne ehtivät imeä itseensä suuria määriä vettä. Tämä nopeuttaa myös kuivumista.

Luiden peseminen saattaa tuntua tarpeettomalle ylellisyydelle. Kaikkien löytöjen, luut mukaan lukien, puhdistus myöhempää tutkimusta varten pitäisi kuulua automaattisesti kaivausten jälkityövaiheeseen. Luut on puhdistettava joka tapauksessa ennen osteologista analyysia. Likaisten luiden mukana kuljetetaan ja säilytetään samalla turhaan suuria määriä maata. Pestystä luumateriaalista on myös helpointa eritellä muut löytökategoriat ("puuta vai luuta"), ja luuesineet

voidaan tunnistaa luotettavasti usein vasta pesun jälkeen.

Pesun ja kuivatuksen jälkeen on vuorossa luiden pakkaus. Suuria luumääriä sisältävät yksiköt olisi hyvä pakata jokainen omaan pahvilaatikkoonsa. Mikäli luut on huolellisesti puhdistettu ja kuivattu ja niitä tullaan säilyttämään asianmukaisissa oloissa, ne voidaan pakata muovipusseihin (minigrip-pussit ovat kestäviä ja käytännöllisiä). Mikäli luita ei ole puhdistettu ja niiden loppusäilytyspaikkaa ei tiedetä, kannattaa käyttää paperipusseja tai pieniä pahvilaatikoita. Vaikka paperipussit ovat kalliita ja repeilevät helposti, on niillä eräs ylivoimainen piirre muovipusseihin verrattuna: ne hengittävät. Tämä on tärkeä ominaisuus kosteissa varastotiloissa. Varsinkin puhdistamattomat luut olisi erinomaisen tärkeää pakata ilmavasti homehtumisen estämiseksi.

Lopuksi

Historiallisen ajan luuaineistojen tutkimus on Suomessa vasta lapsenkengissään, mutta onneksi kiinnostus alaa kohtaan on kasvussa. Luuaineistojen avulla voidaan päästä käsiksi ainutlaatuisella tavalla ihmisten jokapäiväiseen elämään ja elinkeinoihin. Nykypäivänä tärkeänä voidaan pitää myös sitä, että luuaineistoista saatava tieto on myös helposti popularisoitavissa ja kiinnostaa suurta yleisöä.

Lähteet:

Painamattomat lähteet:

Tourunen, A. 2002: Karjanhoito keskiajan Turussa. Arkeo-osteologinen analyysi Åbo Akademin tontin eläinluuaineistosta. Pro gradu-tutkielma, arkeologia, Turun yliopisto.

Kirjallisuus:

Gordon, E. A. 1993: Screen Size and Differential Faunal Recovery: A Hawaiian Example. Journal of Field Archaeology Vol. 20: 453-460.

Levitan, B. 1979: Excavations at West Hill, Uley, 1979: The Sieving and Sampling Programme. Western Archaeological Trust. Occasional Papers No.10.

Söderholm, N. & Ukkonen, P. 1998: Eläinluiden tutkimuksen mahdollisuuksista. Historiallisen ajan arkeologian menetelmät. Seminaari 1998. Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 20: 45-47.

Payne, S. 1972: Partial Recovery and Sample Bias: the Result of Some Sieving Experiments. Higgs, E.(ed.): Papers in Economic Prehistory: 49-64.

AULI TOURUNEN
Arkeologia, Turun yliopisto

OLI SE PYÖREÄ SITTENKIN!

Knut Drake

Raaseporin linna on tutkimisen arvoinen. Lähdemateriaalia on yllin kyllin. Museoviraston rak. hist. osastolla löytyy asiakirjoja pinoittain, taiteilijoita on käynyt paikalla vuodesta 1819 ja valokuvaajia 1870 lähtien. Ainoaksi Raaseporin linnan historiaa sivuavaksi tieteelliseksi tutkimukseksi on valitettavasti jäänyt Kaarina Rissasen laudaturtyö vuodelta 1978[1] Omat pienet yritykseni alalla perustuvat siihen että oman työn ohella valvoin linnanraunioiden jokakesäisiä kunnostustöitä1960-luvulla.[2]

SKASin edellisessä numerossa V.-P. Suhonen kiitettävällä tavalla osoitti syventyneensä linnanraunioiden problematiikkaan.[3] Vanhojen kuvien ja karttojen perusteella hän oli tullut siihen tulokseen että linnan päätornin pyöreä pohjamuoto on syntynyt linnan restaurointien yhteydessä ja että torni alunperin on ollut kahdeksankulmainen. Vahvin todiste tästä on C. Mellerin v. 1867 laatima kartta Raaseporin raunioista.[4] Suhosen mielestä ei ole aikaisemmin kiinnitetty tarpeeksi huomiota siihen että linnan päätorni tämän kartan mukaan on ollut kahdeksankulmainen. Omissa kirjoituksissani, jotka pääosin ovat perustuneet rakennusarkeologisiin havaintoihin, olen tosiaan jättänyt asian huomioonottamatta, koska mielestäni on kyse kuriositeetista. Mellerin kartta on hyvin ylimalkainen ja perustuu tilanteeseen ennen vuotta 1890, jolloin linnanrauniot suurimmalta osaltaan olivat piilossa muureista sortuneiden kivien alla.

Raaseporin päätornista on n. 6 m korkea pohjakerros säilynyt melko ehjänä. (Ks. oheinen kuva.) Toinen kerros on voimakkaasti restauroitu ja kahdesta ylimmästä kerroksesta on vain rippeitä jäljellä. Torni sijoittuu päälinnan kaakkoiskulmaan siten että yksi kolmasosa on kehämuurin sisäpuolella ja kaksi kolmasosaa sen ulkopuolella. Kehämuurin sisäpuolinen luonnonkivestä muurattu pinta on parhaiten säilynyt alkuperäisessä asussaan, paikoitellen n. 10 m saakka maapinnan yläpuolella. Muurin pyöreydestä ei tältä osin voi olla epäilyjä.[5] Kehämuurin ulkopuolella tilanne on toinen. Täällä vain n. 2 m korkea sokkeliosa on säilynyt alkuperäisen muotoisena. Sen yläpuolella fasadi on kokonaan peräisin vuosilta 1893-1905.[6] Tulkintani mukaan tämä osa muuripinnasta on ollut tiilinen ja on tämän vuoksi kokonaan rapautunut linnan tultua hylätyksi vuonna 1551. Vain vähäiset jäännökset sokkelimuurin päällä sijainneista tiilisistä kevennyskaarista muistuttavat alkuperäisestä ulkonäöstä. Olettaa voi että tornin pohjamuoto tältäkin osin on ollut pyöreä.

(Footnotes)

[1] K. Rissanen, Raaseporin linnan korjaus- ja restaurointityö vuosina 1890-1972. Suomen ja Skandinavian historian laudaturtyö. Helsinki 1978.

[2] Kts J.-P. Suhonen, Muutama sana Raaseporin pyöreästä tornista. SKAS 1/2002, kirjallisuusluettelo.

[3] Kts edell. nootti..

[4] Julkaistu teoksessa H. Rask, Snappertuna, en kustbygds hävder. Ekenäs 1991. S. 119.

[5] Ulkoseinän pyöreys tältä kohdin varmistui vuonna 1962 suoritetun kaivauksen yhteydessä. Päälinnan eteläsiiven itäseinän jäänteet olivat silloin sortumassa, minkä vuoksi kaivettiin tukirakenteita varten kuoppa niitten alle. Kaivauksen yhteydessä paljastui osa tornin ulkoseinän alkuperäisestä pyöreästä alareunasta. K. Drake, Redogörelse för reparationsarbeten på Raseborgs slottsruin sommaren 1962. MV, RHO.

[6] K. Drake, Runda tornet i Raseborg. Baskerilinja, Unto Salo 60 vuotta. Vammala 1988. S. 124.

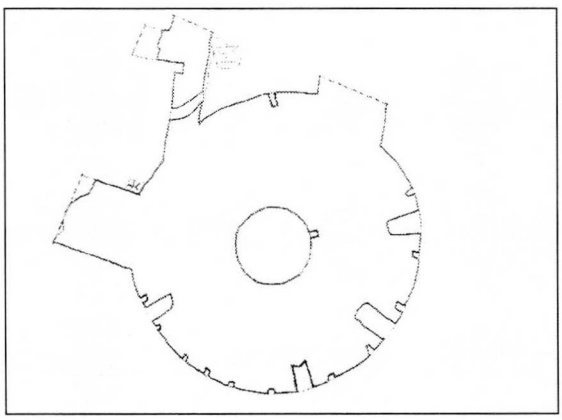

Raaseporin pyöreän tornin pohjakerros. Mittaustaso n. 3 m maapinnan yläpuolelta. Kuvassa näkyvät komerot muodostettu n. 1905. Niiden tarkoitus oli jättää muurissa olevia tiilimuurausten jäännöksiä näkyviin. T. Anttila 1936 / K. Drake 1988.

GILLOBACKA, KURTBY JA KONUNGSBÖLE - UUDENMAAN KADOTETTUA KESKIAIKAA

Georg Haggrén

Maaseudun keskiaikaiset asuinpaikat, kylätontit muodostavat laajan, mutta vähän tutkitun ja tunnetun muinaisjäännösryhmän. Useimmilla kylätonteilla asutus on jatkunut nykypäiviin asti ja jatkuu edelleen. Tällaisissa tapauksissa tonteilla mahdollisesti säilyneiden keskiaikaisten rakenteiden ja kerrostumien suojelua on vaikea toteuttaa ilman, että asukkaille tai omistajille koituu kohtuutonta haittaa.

Silloin kun tontti on ollut pitkään, jopa vuosisatoja autiona, on tilanne toinen. Tutkimuksellisesti ja suojelullisesti arvokkaiden muinaisjäännösten säilyminen on sitä todennäköisempää mitä varhemmin tontti on autioitunut. Toisaalta pitkään autiona pysyneen tontin rakentaminen on jo sinällään niin suuri ja kallis muutos, että paikan tutkimista ei voi pitää kohtuuttomana - onhan kyseessä sentään muinaisjäännös, joka nauttii lain suojaa.

Tietomme keskiaikaisista kyläntonteista ovat valitettavan vähäisiä. Tontteja ei ole juuri inventoitu eivätkä arkeologit vielä edes tarkkaan tiedä mitä etsiä, kun tutkitaan keskiaikaista asuinpaikkaa. Tämä muistuttaa rautakautisten asuinpaikkojen tutkimustilannetta ennen 1970- ja 1980-lukuja eli aikana ennen kuin niitä opittiin etsimään.

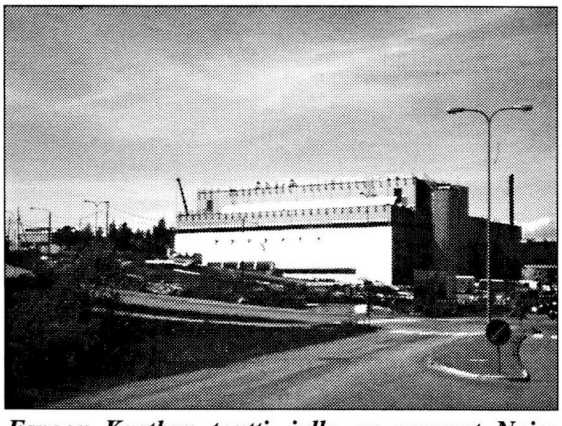

Espoon Kurtbyn tontti, jolle on noussut Noiro Oy:n uudisrakennus. Foto G. Haggrén toukokuu 2002.

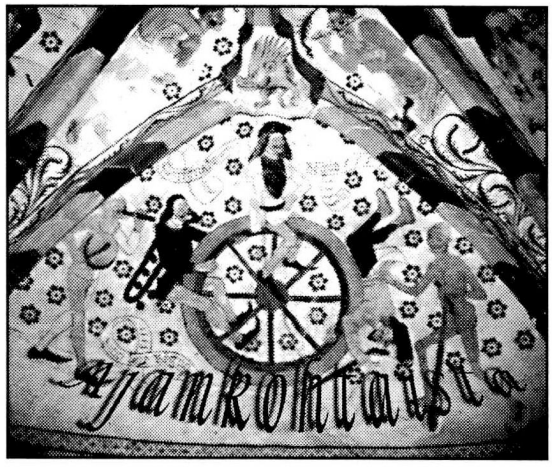

Keskiaikaisten tonttien paikantamista tosin helpottaa vanhin kartta-aineisto, josta löytyy hyviä viitteitä asutuksen sijainnista.

Samaan aikaan, kun vasta alamme tiedostaa autioituneiden keskiaikaisten tonttien merkityksen, niiden määrä hupenee vääjäämättä. Tästä ovat esimerkkinä seuraavat kolme uusmaalaista kylää, jotka ovat äskettäin tuhoutuneet joko kokonaan tai ainakin suurelta osin.

Kirkkonummi, Gillobacka

Kirkkonummen Gillobacka sijaitsee muutama kilometrin pitäjän kirkolta itään. Gillobacka oli pieni kylä, johon kuului keskiajan lopulla vain yksi talo. Kylän tonttimaa on ollut pitkään autiona ja uusimman peruskartan mukaan se on yhä rakentamatonta aluetta. Tänä keväänä paikalla tehty tarkastus osoitti asian olevan toisin. Pääkaupunkiseudun kaavoittajat olivat havainneet vanhan kylän paikan sopivaksi asuinsijaksi 2000-luvun ihmisille. Gillobackan maille äskettäin noussut iso Laajakallion asuinalue, jossa talojen pihamaita ja ulkoseiniä viimeisteltiin vielä toukokuussa 2002, peittää valtaosan vanhaa tonttimaata. (Kuva 1.)

Kirkkonummen Gillobackan kylätontti, jossa viimeistellään Laajakallion asuinrakennuksia ja pihoja. Foto G. Haggrén toukokuu 2002.

Espoo, Kurtbacka

Espoon Kurtbackan eli Kurttilan kylässä oli 1540-luvulla kolme taloa. Kylä on sittemmin täysin autioitunut ja sen Kauklahden aseman eteläpuolella sijainnut tontti on pitkään ollut rakentamatta. Lokakuussa 2000 Kurtbyn kylätontti inventoitiin Espoon kaupunginmuseon toimesta. Vain muutamaa viikkoa myöhemmin paikka tuhoutui, kun sillä aloitettiin Noiro oy:n uuden tehdasrakennuksen perustustyöt. Tuolloin kaupunginmuseon inventointiraporttia vasta koottiin eikä kylätontin arvo ehtinyt rakennuttajan tietoon. Tontin pintamaat ehdittiin kuoria pois muutamassa päivässä eikä paikalla ole enää tutkimuksellista arvoa. (Kuva 2.)

Espoo, Konungsböle

Kun Espoon Leppävaarassa aloitettiin 1990-luvun lopulla suuren kaupunkikeskuksen rakennustyöt, tiedettiin, että aivan työmaa-alueen länsirajalla sijaitsi Konungsbölen varhain autioitunut kylätontti. Espoon kaupunginmuseo teki paikalla arkeologisen koekaivauksen syyskesällä 1998. Tuolloin varmistui, että kaivausalue sijaitsi keskiaikaisen tonttimaan itälaidalla. Tontin keskusaluetta ei voitu tutkia, koska se oli rakennettavan alueen ulkopuolella. Paikka oli kuitenkin hyvin säilynyt ja maisemallisesti ehyt metsikköinen kumpare peltojen keskellä eikä sen uskottu olevan uhattuna.

Toisin kävi, sillä tammikuussa 2002 paljastui, että suuresta osasta Konungsbölen keskeistä tonttialuetta oli edellisenä syksynä kuorittu 30 cm kerros pintamaata - paikalle rakennettiin harjoitteluratata golfin harrastajille. Harjoitusrataa oli alkujaan kaavailtu muutama sata metriä pohjoisemmaksi ja tälle alkuperäiselle suunnitelmalle oli myös Espoon kaupunginmuseon siunaus. Myöhemmin radan kaavailtu paikka muutettiin eikä uusia piirroksia enää näytetty museon edustajille. Helsingin Sanomien mukaan Espoon rakennusvalvontakeskus tarkisti puhelimitse, ovatko kaupunginmuseon edustajat nähneet suunnitelmia (HS 4.1.2002). Koska kaupunginmuseon edustajat tunsivat vain alkuperäisen suunnitelman eivätkä olleet tietoisia uusista piirroksista, heillä ei ollut huomauttamista suunnitelmiin. Niinpä kaupungin rakennusvalvojat antoivat luvan rakennustöiden aloittamiselle. Kesti pitkään ennen kuin viranomaisille selvisi, että

rakennustyöt olikin aloitettu muinaisjäännösalueella eikä alkuperäisissä suunnitelmissa kaavaillussa paikassa. (Kuva 3.)

Konungsbölen tapauksessa rakennuttaja harhautti viranomaisia tietoisesti. Rakennuttajan edustaja, Alberga Golfia johtava Kalevi Tellqvist tiesi, että paikalla oli muinaisjäännökseksi tulkittu keskiaikainen kylätontti. Länsiväylä-lehdelle tammikuussa antamassaan lausunnossa hän nimittäin myönsi maansiirtotöiden aikana katsoneensa, "olisiko siinä ollut kiviruukkuja, mutta ei niitä näkynyt." Samaisten rakennustöiden myötä suuri osa muinaisjäännöksestä tuhoutui.

Espoon kaupunginmuseolle Konungsböle oli hyvin säilynyt kohde, jonka tutkimuksia oli tarkoitus jatkaa tulevaisuudessa. Toisin kuin Kurtbystä Konungsbölestä on huomattava osa toki yhä säilynyt ja paljon on yhä pelastettavissa. - Alberga Golfin rakennustyöt ovat tältä erää päättymässä ja rata on jo avattu harjoittelijoille. Nyt radalle haetaan kuitenkin lisärakennusoikeutta, joka vaarantaa muinaisjäännöksen säilynyttä osaa.

Muinaismuistolain tehtävänä on suojella muinaisjäännöksiä ja Museoviraston on valvottava lain toteutumista. Konungsbölessä muinaisjäännöksen olemassaoloa ja viime syksyistä tuhoutumista ei kiistä kukaan. Tapaus, jossa rakennuttaja on myöntänyt harhauttaneensa viranomaisia ja olleensa tietoinen siitä, että kajoaa muinaisjäännökseen, on niin räikeä, ettei sitä voi ohittaa vaikenemisella. Se muodostaa vaarallisen ennakkotapauksen. Jos Museoviraston lakimiehet eivät puutu Konungsbölen kaltaisiin tapauksiin, voidaan jo epäillä virkavirhettä. Viime kädessä muinaisjäännösten puolustaminen on heidän vastuullaan, apunaan heillä on Museoviraston tutkijoiden asiantuntemus.

Katoava keskiaika

Keskiaikaisia kyliä ei Suomessa ole juuri inventoitu. Positiivisena poikkeuksena on Espoo, jossa kaupunginmuseo on viime vuosina inventoinut kaikki keskiaikaiset kylätontit. Noin 70 tontista viisi todettiin inventoinnissa kokonaan tuhoutuneiksi, kaksitoista (mm. Konungsböle) hyvin säilyneiksi. Loput ovat nykyisin osittain rakennettuja ja on oletettavaa, että osa niiden keskiaikaisista kulttuurikerroksista on säilynyt. Espoon kylien

Espoon Konungsbölen tontti, jonka alueella viimeistellään golfrataa. Foto G. Haggrén toukokuu 2002.

inventoinnista ja sen tuloksista on luvassa tarkempaa tietoa SKASin seuraavassa numerossa.

Tutkimuksen kannalta arvokkaimpia ovat ne tontit, jotka ovat autioituneet jo varhain tai joissa ei ole tehty moderneja raskaita rakennustöitä. Jälkimmäiseen ryhmään kuuluvat tontit ovat yleensä yhä asuinkäytössä eikä niiden nykyistä käyttöä ole kohtuullista rajoittaa. Autioituneiden tonttien laita on toisin. Ne on syytä tutkia ennen kuin niille voidaan rakentaa. Tietomme keskiaikaisista - tai 1500- ja 1600-lukujen kylistä - ovat niin vajavaisia, että arkeologian avulla saatavaa uutta informaatiota ei saa hukata. Emme tiedä edes sellaisia perusasioita kuin tavallisen kylän taloihin eri aikoina kuuluneiden rakennusten määrää tai niiden sijoittelua pihapiiriin. Tietomme keskiajan maaseudun esineellisestä kulttuuristakin perustuvat pitkälti arvailuihin.

Edellä kuvatut kolme esimerkkiä osoittavat, että maamme kasvukeskuksissa, etenkin pääkaupunkiseudulla autioituneet keskiaikaiset kylätontit ovat uhattuina. Ne olisi syytä inventoida ja saattaa parhaiten säilyneet kohteet suojelun piiriin. Espoossa tämä työ on pitkällä, sillä kaupunkisuunnittelijatkaan eivät halua Konungsbölen tai Kurtbyn kohtalon toistuvan. Läntisen ja keskisen Uudenmaan kohdalla maaseudun kylätonttien historiallinen merkitys korostuu, koska alueella ei ole keskiaikaisia kaupunkeja. Asianmukaisin kaavamerkinnöin varustettuna kylätonteilla olisi jatkossa edellytys säilyä tai tulla edes tutkituiksi ennen kuin ne tuhotaan. Tällä työllä on kiire, sillä nykyisellä rakennusvauhdilla autioituneita keskiaikaisia kylätontteja tuhoutuu vuosittain.

GEORG HAGGRÉN
Kulttuurien tutkimuksen laitos, Arkeologia
Helsinki

AERIAL ARCHAEOLOGY - ILMAKUVAUS JA ARKEOLOGIA - SEMINAARI

Karim Peltonen

Aerial Archaeology eli ilmakuvauksen käyttö arkeologisten kohteiden tunnistamisessa ja kartoittamisessa kuuluu 1900-luvun alun oivalluksiin. Keski-Euroopassa ja erityisesti Iso-Britanniassa menetelmää on kehitetty pitkälle ja tällä hetkellä ilmakuvaus kuuluu eri tutkimuslaitosten ja viranomaisten perusvälineisiin etsittäessä uusia arkeologisia kohteita tai kartoitettaessa jo tunnettuja. Helsingissä 18.4.2002 pidetyssä Aerial Archaeology – Ilmakuvaus ja arkeologia –seminaarissa tutustuttiin menetelmän nykykäytäntöihin Englannissa ja muualla Euroopassa, esiteltiin kotimaisia kuvantuottajia sekä tutustuttiin esimerkkeihin ilmakuvauksen käytöstä maiseman muutoksen seurantaan ja yksittäisten kohteiden dokumentointiin. TKK:n fotogrammetrian ja kaukokartoituksen laboratorion, Helsingin yliopiston arkeologian laitoksen ja Museoviraston rakennushistorian osaston yhteistyönä järjestetty tilaisuus keräsi Kulttuuritalolle lähes 70 kiinnostunutta reilusta paristakymmenestä eri laitoksesta.

Tilaisuuden pääesiintyjänä toimi English Heritagen ilmakuvausyksikön päällikkö Robert H. Bewley. Muut puhujat edustivat kotimaisia instituutioita. Valtiollisista ilmakuvaajista edustettuina olivat Maanmittauslaitos, Topografikunta sekä GTK. Yksityisistä konsulteista edustettuina olivat FM-kartta Oy, SITO Oy, Lentokuva Vallas Oy sekä Maa ja Vesi Oy.

Seminaarin avasi Robert Bewleyn luento, joka käsitteli ilmakuvauksen historiaa ja nykykäyttöä Englannissa. Aerial Archaeology, joka suomeksi kääntyy lähinnä arkeologiseksi ilmakuvaukseksi syntyi 1900-luvun alussa, kun tiedustelutarkoituksessa otetuissa kuvissa huomattiin aiemmin tuntemattomia rakenteita ja jälkiä. Asiaa tarkemmin tutkittaessa havaittiin, että jäljet liittyivät esihistorialliseen ihmistoimintaan ja saattoivat olla tuhansiakin vuosia vanhoja. Maailmansodat, varsinkin jälkimmäinen edistivät menetelmän kehittymistä, lentokoneiden yleistymisen sekä välineistön parantumisen myötä. Oma osuutensa oli myös sillä, että monet arkeologit toimivat ilmatiedustelutehtävissä toisen maailmansodan aikana. 1950-luvulta lähtien ilmakuvaus vakiinnutti asemansa yhtenä arkeologisista perusinventointimenetelmistä. Nykyään ilmakuvista saatava informaatio siirretään digitoimalla paikkatietojärjestelmiin, jonka jälkeen siihen voidaan yhdistää myös muista lähteistä saatuja tietoja. Ilmakuvahavainnot on tapana tarkistaa myös maastossa ja varsinkin uusien, ennen tuntemattomien jäännöstyyppien osalta tehdään erilaisia tarkentavia tutkimuksia.

Arkeologisten jäänteiden havainnointi ilmakuvista perustuu yleensä matalalta otettuihin viistokuviin, joista voidaan tunnistaa pääasiassa kolmen tyyppisiä arkeologisia ilmiöitä. Kasvujäljet (crop-marks) ovat peltokasveissa ilmeneviä kasvupoikkeamia. Kyntökerroksen alaiset rakenteet hidastavat, ja kosteutta keräävät ojat, kuopat yms. kaivannot taas edistävät viljelykasvien kasvua, jolloin loivassa sivuvalossa pellossa olevat muinaiset rakenteet erottuvat ikään kuin negatiivikuvana. Pelloista voidaan myöskin havainnoida maaperäjälkiä (soil-marks), jotka johtuvat lähinnä ihmistoiminnan synnyttämistä väri- ja kosteuseroista. Kolmannen ryhmän muodostavat erilaiset maarakenteet (earthworks). Kuten kasvujäljet, maarakenteet ilmenevät parhaiten loivassa sivuvalossa. Myös vastasatanut lumi voi tehostaa havaintojen tekoa, samoin keväällä varjoisiin painaumiin jäävät lumipälvet. Kuvauksissa käytetään yleensä keskikoon rullafilmikameroita, materiaalin olleessa tavallisesti diaa. Toisinaan kuvauksia tehdään myös infrapunafilmille, joka varsinkin kasvikuvauksissa saattaa helpottaa havaintojen tekoa. Suotuisissa olosuhteissa ilmakuvaus on kustannustehokas ja nopea arkeologinen inventointiväline, jolla laajatkin alueet voidaan kattaa nopeasti. Havainto-olosuhteet

vaihtelevat kuitenkin vuosittain ja siksi kertaalleen inventoiduista alueista voidaan systemaattisella seurannalla saada aina uutta informaatiota.

Tällä hetkellä Englannin alueella toimivalla, kotoista Museovirastoamme vastaavalla English Heritagella on oma, Lontoon lähellä Swindonissa sijaitseva ilmakuvausyksikkönsä. Walesin ja Skotlannin vastaavat viranomaiset harjoittavat nekin ilmakuvausta. Lisäksi joillakin yliopistoilla sekä kreivikunnissa toimivilla viranomaisilla on omaa arkeologista ilmakuvaustoimintaa.

Arkeologisten jäänteiden inventoinnin lisäksi ilmakuvausta käytetään muinaisjäännösten valvontaan, rakennusten dokumentointiin sekä kulttuuriympäristön tilan ja muutosten yleiseen seurantaan. Englannissa on tällä hetkellä käynnissä laaja kansallinen kartoitusohjelma National Mapping Programme, jonka tarkoituksena on kartoittaa kaikki maan muinaisjäännökset mittakaavassa 1: 10 000. Menetelmällisesti hanke painottuu juuri ilmakuvatulkintaan.

English Heritage on osallistunut tiivisti ilmakuvauksen kehittämiseen myös manner-Euroopassa ja viime vuonna päättyneen EU:n kulttuuri 2000 -ohjelmasta rahoitetun Conservation Through Aerial Archaeology -hankkeen tavoitteena on ollut levittää menetelmää eri Euroopan maihin. Keskeisiä teemoja hankkeessa ovat olleet ilmakuvauksen hallinnollisten esteiden purku, olemassa olevan kuvamateriaalin saatavuuden parantaminen sekä menetelmän integroiminen muihin kaukokartoitusmenetelmiin kuten satelliittikuviin ja laserkeilaukseen. Kylmän sodan päättyminen onkin luonut aivan uudet edellytykset arkeologiselle ilmakuvaukselle vapauttamalla aiemmin suljettuja alueita siviili-ilmailulle sekä tuomalla sotilaallisia tiedusteluaineistoja tutkimuksen ulottuville. Samaan aikaan tekninen kehitys on tehnyt paikkatiedon hallinnasta kohtuullisen edullista ja helppoa, mikä mahdollistaa aiempaa laajempien ja monipuolisemmin välinein tuotettujen tietojen käsittelyn.

Seminaarin iltapäivän ohjelma painottui kotimaiseen kuvaustoimintaan sekä kuvatulkintaan maisematutkimuksessa. Iltapäivän aluksi keskityttiin kuvaustoimintaan. Insinöörieversti Heikki Fredriksson ja johtaja Juha Vilhomaa kertoivat Topografikunnan ja Maanmittauslaitoksen kartoitustoiminnan vaiheista sekä vuosikymmenten aikana kertyneen kuvamateriaalin kattavuudesta ja saatavuudesta. Toimitusjohtaja Kyösti Laamanen FM-kartta Oy:stä esitteli Savitaipaleen Kärnäkosken linnoituksen ilmakuvakartoituksen ja session päätti toimitusjohtaja Hannu Vallaksen (Lentokuva Vallas Oy) näkökulma suomalaiseen maisemaan ja kulttuuriympäristöön.

Iltapäivän toisen session esitelmät keskittyivät lähinnä ilmakuvaussovelluksiin. Session avasi professori Timo Tokolan esitelmä yleiseurooppalaisesta hankkeesta MURBANDY (Monitoring Urban Dynamics), jossa seurataan eurooppalaisten kaupunkiseutujen rakenteellista kehitystä. Hankkeessa sovelletaan laajasti paikkatietoa, satelliittikuvausta sekä ilmakuvia. Tutkimusassistentti Timo Ruohomäki GTK: sta esitteli paikkatieto-ohjelmiston käyttöä ilmakuvatulkinnassa ja näyttöpäätetyönä tehtyä maisemallista aikasarjaa Porvoosta. Geologi Heikki Rainio esitteli ilmakuvista tehtäviä geomorfologisia tulkintoja sekä hyperspektrikuvauksen käyttöä. Seminaarin päätti osastopäällikkö Veikko Korhonen SITO Oy:stä esitelmällään Kotkassa olevan Fort Slavan (Kukourin saari) linnoituksen ilmakuvakartoituksesta.

Seminaarin lopuksi käydyssä keskustelussa esille nousi muutama ajatus, jotka toivottavasti kantavat hedelmää tulevaisuudessa. Ensinnäkin topografikunnan ja maanmittauslaitoksen kuva-aineistoihin sisältyy merkittävä tutkimuspotentiaali, jonka hyödyntäminen kulttuuriympäristönäkökulmasta on ollut vähäistä. Olemassa olevasta kuva-aineistosta on joillakin seuduilla mahdollista rakentaa pitkiä aikasarjoja ja niiden avulla seurata maiseman muuttumista. Tällaisella rekonstruoivalla tutkimuksella olisi käyttöä muun muassa inventoinneissa sekä arvioitaessa kulttuuriympäristön tilaa ja muutosta. Todennäköisesti kuvista voitaisiin tunnistaa myös arkeologisia kohteita vaikka kartoituskuvat eivät aina otollisimpia tähän olekaan varjojen vähäisyydestä ja suuresta kuvauskorkeudesta johtuen.

Keskustelussa esitettiin myös, että maanmittauslaitoksen vanhempien aineistojen, lähinnä 1930 – 40 –lukujen ilmakuvien digitointi ja saattaminen esimerkiksi verkkolevitykseen olisi ensiarvoisen tärkeää ja että työhön tulisi saada rahoitusta. Valitettavasti rahoittajia tilaisuudessa

ei ollut läsnä, joten suoraa lupausta ei tähän saatu. Aloite on kuitenkin arvokas ja sopii hyvin mm. Suomen tietoyhteiskuntahankkeiden ja sisältötuota ntotavoitteiden päämääriin.

Kolmas esitetty aloite koski eurooppalaisten ilmakuva-arkeologien tapaamisen järjestämistä Suomessa parin kolmen vuoden kuluttua. Tilaisuus voisi sopivasti herättää innostusta ja ehkäpä tuohon mennessä saataisiin myös joitakin omiakin kokeiluja aikaiseksi.

Suoraa vastausta siihen, soveltuuko arkeologinen ilmakuvaus myös Suomeen, ei seminaarissa saatu, mutta selvää on, että asia vaatisi lisätutkimuksia. Keski-Euroopassa ihmistoiminta on kautta aikojen ollut intensiivisempää ja maiseman avoimuuden vuoksi jäljet ovat helpommin havainnoitavissa. Suomessa harva asutus ei samalla tavalla ole jättänyt jälkiään maisemaan. Lisäksi runsas puusto rajoittaa jäänteiden havainnointia suuressa osassa maata. Lounais-Suomen peltoviljelyalueilla, saaristossa sekä Lapissa menetelmä voisi kuitenkin olla sovellettavissa. Myös matalissa rannikkovesissä ja järvissä olevien hylkyjen kartoitukseen arkeologinen ilmakuvaus voisi soveltua. Suomessa tehdään muinaismuistolainsäädännön nojalla vuosittain lukuisia maankäyttöhankkeisiin ja suunnitteluun liittyviä inventointeja, joihin ilmakuvauksen käyttö voisi tuoda oman lisänsä. Suurta kustannussäästöä tuskin on odotettavissa, mutta lintuperspektiivi auttaisi todennäköisesti tunnistamaan muinaisen ihmistoiminnan kannalta potentiaalisimpia alueita ja kohdentamaan työpanoksen tehokkaammin. Laajojen kohteiden kartoituksessa ilmakuvauksesta on kuitenkin kiistatonta taloudellista hyötyä.

Tapaaminen toivottavasti lähensi kuvantuottajia ja käyttäjiä ja synnytti hyödyllisiä kontakteja. Toivottavaa olisi, että lähiaikoina saataisiin käyntiin jokin laajempikin hanke tutkimaan arkeologista ilmakuvausta ja kehittämään välinettä arkeologeille ja muille kulttuuriympäristön kartoituksesta vastaaville tahoille. Tavoitteena pitäisi olla poikkitieteellinen hanke, jossa tutkittaisiin niin teknisiä välineitä, kuvausmenetelmiä kuin kuvantulkintaakin, päämääränä arkeologisten jäänteiden kaukokartoitus, ilmakuvaus yhtenä osa-alueenaan.

KARIM PELTONEN
Museovirasto

Linkkejä:

http://www.english-heritage.org.uk

http://serv.univie.ac.at/AARG/

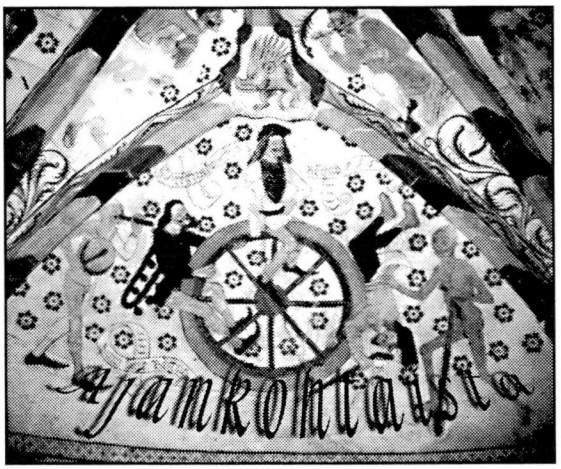

SUOMALAINEN VIRTUAALIARKEOLOGIA – TULEVAISUUDEN TEKNIIKKA MENNEISYYDEN APUNA

Terhi Mikkola

Suomalainen virtuaaliarkeologia, lyhyemmin SuVi, on tämän vuoden alussa käynnistynyt keskiajan ja uuden ajan alun tutkimukseen keskittyvä kolmivuotinen projekti, jonka tarkoitus on käyttää ja soveltaa tietotekniikkaa arkeologisen tutkimuksen jokaisessa vaiheessa. Projektia johtaa aikaisempia tutkimuksiaan jatkava Kari Uotila ja työryhmään kuuluu kolme väitöskirjaa valmistelevaa tutkijaa Kirsi Majantie, Terhi Mikkola ja Carita Tulkki. Rahoitus tutkimustyöhön on saatu Emil Aaltosen säätiöltä ja se antaa jokaiselle tutkijalle mahdollisuuden kahden vuoden työskentelyyn.

Virtuaaliarkeologia on kansainvälinen nimitys uuden tietotekniikan käytölle arkeologisessa tutkimuksessa. Kansainvälisesti on painotettu näkökulmaa, jonka mukaan uuden tekniikan käyttöönoton ja kehittämisen pitäisi tapahtua humanististen tutkimustraditioiden mukaisesti. Siksi arkeologien panos tekniikan tuomisessa tutkimustyöhön on välttämätöntä. Alana virtuaaliarkeologia on nuori, sen historia alkaa Yhdysvalloissa ja Välimerenmaissa 1990-luvun taitteessa. Alan nuoruus käy ilmi myös siitä, että teoreettisen arkeologian piirissä on toistaiseksi jäänyt huomioimatta virtuaaliarkeologian tuoma mahdollisuus nähdä tutkimuskohde kolmiulotteisena maailmana - uusi ja haastava tutkimustapa, joka on kehittymässä eri puolilla maailmaa. Suomessa alaa on aiemmin kehitetty ainakin Museoviraston tutkimuksissa, Oulun, Helsingin ja Turun yliopistoissa ja Aboa Vetus – museossa, jonka virtuaaliarkeologian keinoin tehdyt multimediaesitykset ovat saaneet kansainvälistäkin julkisuutta.

SuVi -projektin käytännön tavoitteena on kehittää ja käyttää tietotekniikkaa arkeologisen tutkimuksen kaikissa osa-alueissa kenttätutkimuksesta raportointiin ja analysointiin. Tutkimuksellisesti on tarkoitus tuottaa uutta tietoa lähinnä myöhäiskeskiajan arkielämästä ja uusien innovaatioiden merkityksestä siinä. Käsiteltäviä teemoja ovat kaakeliuunit ja kaakeleiden kuva-aiheet, linnojen tilanjärjestämisen tutkiminen, punasavikeramiikka, keskiaikainen kivirakentaminen Turun kaupungissa ja Kuusiston piispanlinnan tutkimukset. Projektin jäsenet soveltavat digitaalitekniikkaa omiin tutkimusaiheisiinsa. Tarkoitus on tutkimusmenetelmien kehittämisen kautta avata tuoreita tutkimuskysymyksiä ja luoda uusia tapoja käsitellä arkeologista aineistoa.

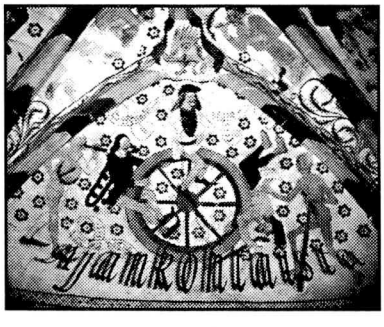

Projektityöskentely on aloitettu liukuvasti. Kirsi Majantie on tällä hetkellä opiskelemassa Lontoossa. Hän on muun muassa käynyt siellä paikallisen yliopiston järjestämän vuosien 1350-1750 materiaaliseen kulttuuriin perehdyttävän kurssin. Terhi Mikkola jäi maaliskuussa äitiyslomalle ja palaa työhön vuoden vaihteen jälkeen. Kari Uotila ja Carita Tulkki ovat kenttätöissä Naantalissa, heidän kuulumisiaan voi lukea Naantalin kaupungin www-sivuilta (www.naantali.fi). Enemmän tietoa virtuaaliarkeologiasta, SuVi:sta ja sen edistymisestä löytyy kotisivuiltamme (www.utu.fi/hum/arkeologia/suvi).

ASUTUSHISTORIAN APUVÄLINE - KOKONAISESITYS SUOMEN RUOTSINKIELISESTÄ NIMISTÖSTÄ

Georg Haggrén

Finlandssvenska bebyggelsenamn. Namn på landskap, kommuner, byar i Finland av svenskt ursprung eller med särskild svensk form. Red. av Lars Huldén. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland nr 635. Helsingfors 2001.

Viime vuoden lopulla ilmestynyt Finlandssvenska bebyggelsenamn-teos esittelee Suomen ruotsinkielisten seutujen kylien ja pitäjien nimet. Kustakin nimestä on mainittu esiintymisvuosi sekä nimistöntutkimukseen perustuva selvitys kyseisen nimen taustasta ja syntyhistoriasta tavalla, jonka onomastiikkaan perehtymätönkin lukija ymmärtää.

Teos on osa laajaa, jo 1970- ja 1980-lukujen vaihteessa alkanutta Finlands svenska ortnamn-projektia, jonka tavoitteena on julkaista ruotsinkielisten seutujen nimistöntutkimuksen tuloksia. Tällä tutkimuksella on Suomessa vanhat perinteet ja niinpä sekä eri maakunnista että niitä suppeammilta alueilta on jo varhain julkaistu laajoja ja yksityiskohtaisia tutkimuksia. Yksi projektin keskeisiä päämääriä on ollut juuri kylännimien kokoaminen, toimittaminen ja selvittäminen. Tämän työn tulokset on nyt koottu uuteen Lars Huldénin johdolla laadittu teokseen. Monet vanhoista julkaisuista ovat nimistöntutkimukseen perehtymättömille varsin raskasta ja vaikeaselkoista luettavaa, joten uusi kokoomateos onkin tervetullut lisä tutkijan käsikirjastoon.

Laajan nimistöluettelon lisäksi teoksessa esitellään paikannimistön yleisimmät elementit, päätteet ja etuliitteet. Keskiajan asutushistorian tutkimuksen kannalta oleellisia ovat mm. -boda, -bolstad, -böle ym. päätteiden selvittäminen. Teoksen lopussa on myös lyhyt katsaus siihen, mitä kylännimien perusteella saadaan selville Suomen ruotsinkielisen asutuksen synnystä.

Asutuksen ja nimistön ikä ovat arkeologian ja historiantutkimuksen kannalta merkittäviä asioita. Kunkin teoksessa esitellyn nimen yhteydessä on mainittu sen tärkeimpiä kirjoitusmuotoja esiintymisvuosineen. Johdannosta ei kuitenkaan valitettavasti käy ilmi, onko vanhin esimerkkivuosi samalla nimen vanhin säilynyt tieto nimen esiintymisestä. Kysymyksen selvittämiseksi onkin yhden pitäjän osalta tarkistettu kylännimien vanhimmat maininnat. Tämän pistokokeen avulla voidaan muutoinkin tarkistaa teoksen käyttöarvoa ja luotettavuutta.

Tarkastelun kohteeksi valittiin Tenholan (poislukien Bromarvin ja Hangon) osuus. Tenholasta on eritelty 102 kylännimeä, joista osa on toisintonimiä. Kaikkien rinnakkaisten nimien kohdalla ei mainita muita samasta kylästä käytettyjä nimiä. Esimerkiksi kadonneen Holmin kylän kohdalla ei kerrota, että kylää on kutsuttu myös Possenäsiksi - jälkimmäisen nimen kohdalla rinnakkaisnimi kyllä mainitaan. Teosta käsikirjanomaisesti käyttävä lukija saa näin Holmin kylän kohdalta puutteellista informaatiota mm. kylän varhaisimmasta maininnasta.

Tenholan vanhin maakirja on eteläsuomalaisittain poikkeuksellisesti vasta vuodelta 1570. Pääosa kylistä löytyy kuitenkin vanhimmasta ruokalisäluettelosta vuodelta 1549 ja siitä puuttuvat rälssin omistuksessa olleet kartanot sekä muut tilat kolme vuotta myöhemmin laaditusta kymmenysveroluettelosta. Osasta kyliä on toki mainintoja jo keskiajalta, aina 1300-luvun puolivälistä asti. Valtaosassa kyliä vanhin teoksessa mainittu vuosiluku merkitsee todellakin varhaisinta säilynyttä mainintaa. Poikkeuksia toki on, mutta yhden jatkossa erikseen tarkasteltavan asiakirjan tietoja lukuun ottamatta ne eivät ole merkittäviä. Kvigosin ja Lunkbölen kylien osalta voidaan todeta, että ne löytyvät jo vuoden 1549 ruokalisäluettelosta, vaikka teoksessa mainitaan vain tätä hieman myöhempiä vuosia. Hennesaari-nimen ainoan maininnan ajoitus vuoden 1437 sijaan vuoteen 1361 perustuu puolestaan painovirheeseen Greta Hausenin 1920-luvulla julkaisemassa laajassa

luettelossa Uudenmaan kylännimistöstä.

Tenholan nimistön ajoitusten kannalta ongelmallisin on Finlands medeltidsurkunder II:ssa julkaistu Prästkullan kartanoon liittyviä maanomistuksia vuonna 1410 käsittelevä tuomiokirje (FMU 1339), jonka Reinhold Hausen on jo asiakirjaa julkaistessaan todennut myöhemmäksi väärennökseksi. Tässä kirjeessä mainitaan lukuisia lautamiehiä kotipaikkoineen. Nyt käsiteltävään teokseen on lähes varauksetta otettu vanhimpina mainintoina mukaan nämä paljon vuotta 1410 nuoremmasta väärennöksestä peräisin olevat tiedot. Tähän joukkoon mahtuu myös ainoa maininta mielenkiintoisesta, mutta mahdollisesti fiktiivisestä nimestä Hedenkulla.

Kylien kattavuuden osalta luettelossa ovat mukana kaikki 1500-luvun puolivälissä ja sen jälkeen asutut Tenholan kylät. Keskiajalla autioituneista on mukana vain yksi eli Böle, josta todetaan, ettei sitä ole onnistuttu paikantamaan. Kyseinen Böle löytyy vanhimman säilyneen karttamateriaalin avulla Ovanmalmträsketin koillisrannalta. Vanha kartta-aineisto antaa viitteitä myös muista kadonneista keskiaikaisista kylistä tai muista asutuksista, mutta harvoja yksittäisiä poikkeuksia lukuun ottamatta niistä ei juuri ole olemassa tutkimusta. Kirjallisuudestakin löytyvä Bromarvin Gullböle olisi toki voitu ottaa mukaan teokseen.

Itse nimien selityksiin arkeologin tai historian tutkijan on yleensä vaikea puuttua. Tenholan kohdalla ihmetyttää kuitenkin Finbyn ja Finby grändin yhdistäminen alkujaan yhdeksi kyläksi, vaikka ne sijaitsevat varsin etäällä toisistaan ja ovat ilman myöhempiä maanomistukseen liittyviä yhteyksiä. Pikemminkin kyse on kahdesta erillisestä suomalaisasutuksesta.

Karjaan pitäjän osalta kummastuttaa puolestaan Åsmund-etunimen nostaminen Osmundbyn ja Osmundbölen ainoaksi selitysvaihtoehdoksi, kun osmundrauta oli keskiajalla Ruotsin tärkeimpiä vientiartikkeleita. Suomen kylännimistön ainoat Osmund-nimet eli Osmundby ja kaksi Osmundböleä sijaitsevat nimittäin alueella, jossa on jo keskiajalla valmistettu rautaa. Mainittakoon lisäksi, että Osmundbyssä taottiin 1540-luvulla rautaa Raaseporin linnan tarpeisiin ja toisen Osmundbölen nimi vaihtui jo 1500-luvulla Smedsbyksi.

Vaikka yksityiskohtainen tarkastelu paljastaakin uudessa teoksessa puutteita, on syytä todeta, että ne eivät kirjan arvoa laske, kunhan tutkija muistaa käyttää lähdekritiikkiä. Mihin tahansa teokseen, jossa esitellään 2700 nimeä, jää pieniä virheitä. Lisäksi on syytä muistaa, että tutkimus etenee, uusia tulkintoja syntyy ja käsitykset yksittäisten nimien merkityksestä muuttuvat. Rannikon ja saariston keskiaikaa ja asutushistoriaa tutkivalle keskiajan arkeologille Finlandssvenska bebygelsenamn-teos tarjoaa pitkäksi aikaa oivan apuvälineen.

GEORG HAGGRÉN

Viime marraskuun seminaaristamme tuttu Göran Tagesson väitteli 24.5.2002. Lundissa. "Biskop och Stad - aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping."

ISSN 0283-6874 ISBN 91-22-01957-X

LINKÖPINGIN KAUPUNKI JA SEN ERIKOISKEHITYS

Markus Hiekkanen

Göran Tagesson, Biskop och Stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping. *Lund Studies in Medieval Archaelogy* 30. Almqvist & Wiksell International. Stockholm 2002. 476 s, 184 kuvaa diagrammia ja karttaa. English Summary.

Ruotsissa aloitettiin vuonna 1976 laaja kaikkia maan keskiaikaisia kaupunkeja koskeva inventointi (*Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering*, lyhennettynä *Medeltidstadsprojektet* (The Medieval Town: Implications of Early Urbanization for Modern Planning), jonka tarkoituksena oli tietojen keräyksen ohessa yhtenäisellä tavalla esitellä tulokset julkaistujen raporttien muodossa. Vuoteen 1990 mennessä oli käyty läpi noin 70 kaupunkia, mukaan lukien keskiajalla Tanskaan kuuluneiden osien kaupungit. Suomessa kaupunkiprojekti käynnistyi Knut Draken ja C. J. Gardbergin aloitteesta vuonna 1980. Tuloksena oli neljän kaupungin suomen- ja ruotsinkieliset raportit, joista laadin Porvoon (1981), Rauman (1983) ja Naantalin (1988, 1991) Juhani Kostetin ja Aki Pihlmanin kirjoittaessa Turun osuuden (1986).

Ruotsin hankkeen käynnistäjinä olivat Hans Andersson ja Lars Redin, joista edellinen toimi sittemmin aina vuoteen 2001 asti Lundin yliopiston keskiajan arkeologian oppituolin haltijana. Hänen aikanaan Lundissa on ollut voimakas kaupunkiarkeologinen painotus edeltäjänsä Erik Cinthion kirkkotutkimuskeskeisen linjan sijaan. Juuri Andersson on myös ollut se, jonka opastuksella doktorand Göran Tagesson teki toukokuussa 2002 tarkastetun väitöskirjansa 'Biskop och Stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping' ('Bishop and town. – aspects of urbanization and social space in medieval Linköping').

Kirjan nimi kertoo sattuvasti sisällön. Laajana teemana ovat kaksi poolia Linköpingin piispa ja Linköpingin kaupunki Itä-Göötanmaalla. Työn tarkoitus ei kuitenkaan rajoitu yhteen kaupunkiin sen "kertomuksen" luomiseen, vaan sen tarkoitus on yhden kaupungin esimerkin avulla kertoa myös muista kaupungeista, erityisesti keskiajan Ruotsin piispankaupungeista. Nämä ovat Linköpingin ohessa Skara, Uppsala, Strängnäs, Västerås, Växjö ja Turku. Kaupungeille on kirjassa omistettu oma pääluku, jossa kirjallisuuden perusteella käydään läpi kunkin kaupungin kirjallinen ja arkeologinen aineisto työn teeman puitteissa. On kuitenkin selvää, että ne tarvitsisivat oman perusteellisen tutkimuksensa Tagessonin nyt oivallisesti viitoittamalla tavalla.

Kirjan alaotsikosta 'aspekter av urbanisering' käy myös ilmi kirjoittajan käsitys kaupungistumisesta prosessina. Hän määrittelee prosessin pitkäksi kuten nykyisin on tapana, mutta toisaalta painottaa kautta eri tavoin kuin aikaisempi tutkimus. Kirjoittaja ensinnäkin antaa ajallisen rajauksen olla 'tämligen flytande' (s. 15) jatkaen käsittelyä selvästi perinteisen keskiajan ja uuden ajan rajan (1500-luvun alkupuoli) tälle puolelle peräti vuoteen 1700. Tällöin tapahtui tuhoisa kaupunkipalo, joka 'definitivt satte punkt för medeltiden i Linköping' (s. 168). Väitöstilaisuudessa totesin, että tuskinpa tällöinkään piste oli aivan lopullinen – eläähän keskiaika Linköpingissä vielä tänä päivänä esimerkiksi asemakaavan eräinä piirteinä, tuomiokirkkona ja kaupunginkirkkona.

Yksi jännittävimpiä väitöstyön tuloksista on kaupungin hidas kehitys. Ensimmäisiä merkkejä kaupungin tulevalla alueella olevasta toiminnasta ovat 1000-luvun alun riimukivet ja kaupunginkirkon kohdalla ollut kristillinen kalmisto. Ehkä vuosisadan puolimaissa rakennettiin paikalle pyhän Laurentiuksen puukirkko, jonka alle ja ympärille haudattiin runsaasti vainajia. Vuoden 1100 tienoilla rakennettiin ensimmäinen tuomiokirkko ja Tagessonin mukaan suunnilleen samanaikaisesti muurattiin Laurentiuskirkko kivestä – tämä on käsitykseni mukaan voinut

tapahtua yhtä hyvin vasta 1160-1170-luvulla. Tämän jälkeen seuraa pitkä ajanjakso aina 1200-luvun lopulle ja vuoden 1300 tienoille asti, jolloin tilannetta leimaa tapahtumattomuus. Monissa muissa Ruotsin kaupungeissa (esim. Skara) ilmenevä urbaanistuminen 1200-luvun alussa ei käynnistynytkään Linköpingissä, joka toki kuitenkin säilytti keskuspaikan luonteen piispanistuimen takia.

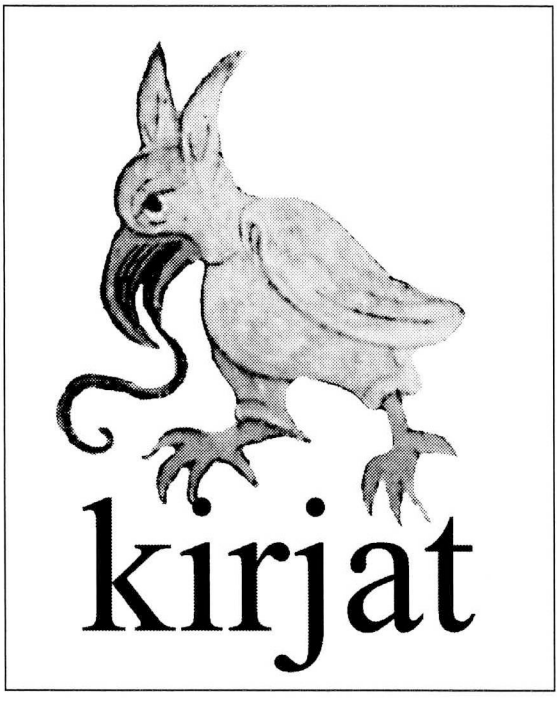

Urbanisoitumisen merkit ovat historialähteiden kannalta toki selvät: fransiskaanikonventin perustaminen 1287 sekä ensimmäinen tieto kaupunginsinetistä 1300, raatimiehestä ja kaupunginvoudista 1303 ja neljännesmiehestä 1308. Muutamia vuosikymmeniä myöhemmin seuraavat kaupunginlaki 1347 ja pormestari 1354. Outoa on kuitenkin se, että historialliset tiedot heijastuvat kovin niukasti arkeologisessa aineistossa. Arkeologisia kaivauksia on Linköpingissä tehty paljon mm. juuri Tagessonin johdolla, joten tilannetta ei voi perustella tutkimusten puutteella. Doktorandi tarkastelee asiaa vähien löytöjen luonteen perusteella. Hän havaitsee 1300-luvun alkupuolelle ajoittuvan ainoastaan erilaisia tonttien rajoihin liittyviä merkkejä kuten aitauksia ja rajaojia; myös muuten tonttijako tulee esille. Sen sijaan tiedot rakennuksista ovat vähäisiä ja hiukan myöhäisempiä kuin mainitut rajamerkit. Asutuksen rakenne on yksinkertainen ja tonttirakenne väljä.

Tagesson tulee tätä kautta pohtimaan kaupungin luonnetta kyseisenä ja tarkasteltuaan muita paikkakuntia muodostaa käsityksen, jonka mukaan kaupungin muodolliset piirteet tai edellytykset edeltävät todellista kaupunkia. Kaupunki saatettiin kyllä perustaa, mutta se saattoi pitkäänkin olla käsitteellinen tila (*conceptual space*). Käsitykseni mukaan Turku on tällainen selkeästi 1200-luvun lopussa – siis samaan aikaan kuin Linköping – perustettu kaupunki ja myös siinä saattaa olla piirteitä käsitteellisestä tilasta.

Linköpingin kaupunki on siis muodostunut täysin poikkeavasti siitä käsityksestä, joka sen kohdalla ja keskiajan kaupunkien kohdalla yleensä on katsottu päteväksi. Linköpingissä on aikaisempi lähinnä historiallisiin lähteisiin perustuva tutkimus esimerkiksi sinänsä ansiokkaassa kaupunginhistoriassa päätynyt tulokseen, jonka mukaan kaupunki alkumuodossaan olisi syntynyt jo 1200-luvun ensimmäisellä puoliskolla 1200-luvun lopun ollessa sitten kaupungistumisen ratkaiseva vaihe. Kasvu kaupungiksi fyysisessä mielessä olisi myös tapahtunut tällöin.

Kaupunginhistorian käsitys on ajalleen ominainen: arkeologista aineistoa ei käytetä lainkaan tai sitten sen osa on olla eräänlainen tekstintäyte tai osa kirjan kuvitusta. Näinhän on laajasti Turun kaupungin historiankin laita arkeologian jäädessä lapsipuolen asemaan. Toisaalta on kyllä todettava, että kaupungin maallisen osan aineiston julkaiseminen on jäänyt vähiin. Tässä moite kohdistuu erityisesti Turun maakuntamuseon kaupunkiarkeologiasta vastuussa olevien henkilöiden suuntaan. Ainoastaan Mätäjärven aineisto on tieteellisesti julkaistu, kun taas esimerkiksi Vanhan Suurtorin erittäin tärkeä aineisto ei (kirkollisiin laitoksiin liittyvän arkeologisen aineiston julkaisun suhteen tilanne on hiukan valoisampi).

Arkeologinen kenttätutkimus ja siinä saatuun aineistoon perustuva analyysi tulkintoineen on siis tuonut kokonaan uuden käsityksen Linköpingin kaupungin kehityksestä Tätä tulosta ei koskaan olisi voitu saavuttaa historiatutkimuksen keinoin. Myös kaupungin myöhempi kehitys, jossa tuomiokirkon korkean henkilökunnan merkitys näkyy voimakkaana on olennaista. Kaniikkien ja prebendaattien merkitys tuomiokirkon ympärille rakennettuun 'residenssikaupunkiin' vastakohtana

porvariston ja käsityöläisten kaupunkiin torin ja kaupunginkirkon ympäristössä on suuri. Täällä nimenomaan kivitalojen merkitys on äärimmäisen suuri. Näyttääkin siltä, etteivät juuri muut kaupungin asukasryhmät kivitaloja rakentaneetkaan kuin tuomiokirkon henkilökunta. Rakennusten rakennusaine kivi, suuri pinta-ala ja korkeus ovat selvästi erottaneet ne muun kaupungin vaatimattomista hirsirakennuksista. Huomautin väitöksessä siitä, että myös värillä on ollut suuri merkitys. Kivitalot on nimittäin jokseenkin varmasti rapattu ja kalkittu valkoisiksi, jolloin ne ovat loistaneet kirkkaina verrattuna porvarien ja käsityöläisten harmaantuviin puurakennuksiin. Samalla kivitalot ovat ulkonäöllään liittyneet vaaleasta kalkkikivestä muurattuun tuomiokirkkoon ja valkoiseksi rapattuun kaupunginkirkkoon. Kyseessä on ollut mitä ilmeisin ideologinen kannanotto, jolla on muotoiltu kirkollinen ylemmän sosiaalisen aseman 'space'. Tutkimuksen edistyessä arvelen myös Turussa tulevan esille uusia, ehkä samankaltaisia kehityskulkuja, joita historiatiede ei lähteiden puuttuessa tai niiden luonteen takia kykene havaitsemaan. Mielenkiintoinen tulee olemaan myös muiden kuin piispankaupunkien (Suomessa tietysti Ulvila, Viipuri, Porvoo, Rauma ja Naantali) tilan muodostuminen ja käsittely keskiajalla; työt odottavat tekijäänsä.Tagesson käsittelee siis erittäin mielenkiintoisella ja innostavalla tavalla toista kirjan alaotsikossa mainittua teemaa 'sociala rum'. Voi sanoa sen antavan runsaasti miettimistä kaupunkiarkeologialle – edellä on jo tullut esille muutama vaatimaton ajatus. Tällöinhän on saavutettu yksi hyvän tutkimuksen, tässä tapauksessa tohtorinväitöskirjan päämääristä: se avaa uusia polkuja tieteelliselle tutkimukselle, muodostaa edellytyksiä dynaamiselle tapahtumien tarkastelulle.Tämä ei koske vain mainittua käsitettä 'space', vaan myös monia muita seikkoja, joita Tagesson ottaa esille. Jokaiselle kaupunkiarkeologille ja myös Suomen maaseudun arkeologian parissa työskentelevälle on erittäin hyödyllistä tutustua siihen, mitä hän kirjoittaa katujen ja teiden rakenteesta, kaivoista, puurakennusten luonteesta, kivirakennusten tyypeistä, pohjakaavasta ja koosta sekä monista muista rakentamiseen, asumiseen ja elämiseen liittyvistä fyysisistä piirteistä. Näistä on analyysin ja tulkinnan lisäksi erikseen materiaalinesittely jaettuna peräti 20 liitteeseen vajaalla 200 sivulla.Kirjan kuvamateriaali on hyvää ja se on taitettu erinomaisesti, mikä tekstin sujuvuuden kanssa tekee lukukokemuksen miellyttäväksi. Erityisesti on kiitettävä kartta-aineistoa, jossa Tagesson on voinut soveltaa GISin keinoja 1600-luvun ja nykyajan karttojen yhdistämisessä. Tulosta heikentää huolimattomuus. Niinpä kirjallisuusluettelossa on yli 50 julkaisua, joihin ei viitata tekstissä (luettelo käsittää noin 400 julkaisua). Toisaalta tekstissä viitataan peräti 45 julkaisuun, joita puolestaan ei ole merkitty kirjallisuusluetteloon – toki näissä osan täytyy olla vuosiluvultaan väärin merkittyjä. Myös muita huolimattomuusvirheitä on luvattoman monta. Näistä moitteista huolimatta on Tagessonin tohtorinväitöskirja erinomainen tutkimus, joka vie kaupunkiarkeologisen tutkimuksen uusille suunnille.

MARKUS HIEKKANEN
Dosentti, Turun yliopisto
Suomen Akatemia

SKASin syyskokous ja seminaari

Keskiajan ja 1500-1600-lukujen esinekulttuuri

Hämeen linnassa 15.11.2002

Suomen keskiajan arkeologian seura - Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry on toiminut keskiajan ja uuden ajan arkeologian tutkimuksen edistämiseksi vuodesta 1990 ja on Tieteellisten seurain valtuuskunnan jäsen. Seuran tarkoituksena on edistää keskiajan ja uuden ajan arkeologian tutkimusta ja korkeakouluopetusta. Seura järjestää seminaareja, vierailuluentoja, opintomatkoja ulkomaille ja kotimaahan, ottaa kantaa ajankohtaisiin arkeologisiin kysymyksiin ja harjoittaa julkaisutoimintaa.

Seuran jäseneksi otetaan keskiajan ja uuden ajan arkeologiasta kiinnostuneita henkilöitä. Jäseneksi voi ilmoittautua kirjallisesti seuran osoitteeseen (SKAS c/o Arkeologia, Henrikinkatu 2, 20014 Turun yliopisto) tai sähköpostitse seuran puheenjohtajalle (yhteystiedot alla). Jäsenmaksu on 16 euroa ja opiskelijoilta 10 euroa. Osoitteenmuutokset pyydetään tekemään seuran sihteerille (yhteystiedot alla). Seuran kotisivut ovat osoitteessa http://org.utu.fi

Puheenjohtaja: Kari Uotila
Suovillankatu 3
20780 Kaarina
050-5287360
kari.uotila@utu.fi tai kari.uotila@kolumbus.fi

Sihteeri: Hannele Lehtonen
p. 0400-537 670
hannelehtonen@hotmail.com

Rahastonhoitaja: Terhi Mikkola
050-582 2526
mikkolaterhi@hotmail.com

ISSN 1455-0334

DIGIPAINO
Turun yliopisto 2002

.GB50
PRESS M

SKAS 2/2002

SKAS c/o Arkeologia,
Henrikinkatu 2
20014 Turun yliopisto